

מזבח, כבש ונסכים

ראשי פרקים

- א. שית ושיתין
1. "שיתין הוסיפו" - הכללת בור הנסכים במזבח
 2. תקופת יצירת בור הנסכים ומבנהו
 3. ה"שית" במשנה - לנסכים או לדם
 4. שיטת הרמב"ם
 5. שית, שיתין ואבן השתיה - מקור השמות ומשמעותם
 6. שיתין של בית המקדש
 7. פירוש ר' עובדיה מברטנורה
- ב. הספלים שבראש המזבח, וניסוך המים והיין
1. ניסוך מים ויין על המזבח
 2. ספלי הניסוך - חיבורם למזבח וחוטמיהם
 3. שיטת ר' יהודה: קשוואות לניסוך
 4. מיקום הספלים וסידורם
 5. כיצד ירדו הנסכים לבור?
 6. הניסוך לספל - מידי יום או בחג בסוכות בלבד
 7. היכן ניצב הכהן בעת הניסוך?
 8. הקשיים בשיטת הרמב"ם
 9. דעת הרמב"ם באשר למקום הכהן בעת הניסוך
 10. שיטת הרמב"ם באשר לאופן קיום המצוה
- ג. "אויר/רווח יש בין כבש למזבח"
1. הרווח שבין הכבשים השונים לבין המזבח
 2. זריקת איברים למזבח
 3. שיטת התוספות: הרווח הגדול אינו מדיני בנין המזבח
 4. שיטת רבנו חיים: הרווח גדול מאמה והוא מדיני בנין המזבח
 5. "אויר קרקע" אנכי עד הרצפה
 6. מזבח ללא רווח גדול בינו ובין הכבש
 7. שיטת הרמב"ם
 8. "לול קטן היה בין כבש למזבח"
- ד. מבנה כבש המזבח ומדותיו
1. "ולא תעלה במעלות על מזבחי"

2. מבנה המזבח ומידותיו
3. מדות הכבש ומבנה חלקו הסמוך למזבח
4. שיפוע כבש המזבח
5. חישוב מידות הכבש לפי משפט פיתגורס
6. אורך הכבש וצורתו בהתחשב במשפט פיתגורס וברוח שבין הכבש והמזבח

א. שית ושיתין

מתחת לפינה הדרומית מערבית של המזבח היה בור, אליו ירדו הנסכים שנוסכו על גבי המזבח.¹ בור זה נקרא במקורות חז"ל בשמות שית, שיתין.² יש מפרשים שמבדילים בין שני השמות. הם מזהים את השית עם מקום היקוות הדם (לפני זרימתו באמת המים לקדרון), ואת השיתין עם בור הנסכים. שיטת הרמב"ם היא, שהשיתין הם הנקבים שבמזבח, דרכם ירדו הנסכים לבור; ואילו השית הוא שמו של בור הנסכים. לדמים שנשפכו על יסוד המזבח לא היה כלל בור היקוות.

בדברים שלהלן נברר את מבנה בור הנסכים, תקופת יצירתו, וכיצד ומתי ירדו לנקותו. נבדוק האם היה בור היקוות גם לדם שנשפך לנקבים שהיו ביסוד הדרומי מערבי של המזבח, ונבהיר את המקור לשיטת הרמב"ם ואת הנימוקים לשיטות השונות בביאור השית והשיתין.

1. "שיתין הוסיפו" - הכללת בור הנסכים במזבח

בימי הבית הראשון היה בור הנסכים בצד המזבח, והוא הוכלל במזבח רק בתקופת בית שני, ע"י הגדלת המזבח:

אמר רבי יוסי: מתחלה לא היה אלא שמונה ועשרים על שמונה ועשרים; כנס ועלה במדה זו, עד שנמצא מקום המערכה עשרים על עשרים. וכשעלו מן הגולה, הוסיפו עליו ארבע אמות מן הדרום וארבע מן המערב כמין גמא. (משנה, מידות ג, א)

ההסבר להכללת בור הנסכים במזבח ניתן בגמרא, זבחים סא, ב:

מאי טעמא? ... כי אתא רבין אמר ר"ש בן פזי משום בר קפרא: **שיתין הוסיפו**. מעיקרא סבור מזבח אדמה, שהוא אטום באדמה, **ולבסוף סבור שתיה כאכילה**.

הסבר רש"י:

שיתין הוסיפו: קרן מערבית דרומית הוסיפו למשכה לדרום ולמערב, ששם היו מנסכין נסכין, כדאמרינן במתניתא דלקמן. **ובימי שלמה היה כמין בור כרוי אצל המזבח באותה זית לירד שם הנסכים בתוכו**, ויורדין מן המזבח

1. על ניסוך המים והיין ראה בפרק ב.
2. על משמעות המלים ומקורן, ראה בסעיף 5.

ולרצפה ושותתין שם, והם קלטו אותו הבור³ לתוך המזבח,⁴ ועשו נקבים כנגדן בראש המזבח לירד הנסכים שם.

אטום באדמה: שלא יהא חלול.

שתייה כאכילה: מה אכילה מתעכבת במזבח, אף שתייה תבלע במזבח.

2. תקופת יצירת בור הנסכים ומבנהו

על תקופת יצירת בור הנסכים, מבנהו ומקום הירידה אליו, דעות שונות בדברי חז"ל - בתוספתא בסוכה, ובמקבילותיה בבבלי ובירושלמי. חלק מהתנאים סובר שהבור מעשה ידי אדם, ואילו חלקם האחר סובר שהבור הוא מששת ימי בראשית. דעה זו מוצגת כדעת רבן:

שני ספלים של כסף היו בראשו של מזבח, אחד של מים ואחד של יין. מערבי של מים... ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, שבהם יורדין לסילון, שבנאו מי שבנה את ההיכל. הן יורדין לשית (ומנקין) [ומבקין] = [ומבקיעין] אותו ונבלעין בתוכו, שנאמר (במדבר כח, ז): "בקדש הסך" - שעשה לו (ה)מקום שיבלע בקדושה. (תוספתא, סוכה ג, ד - מהדורת ליברמן, ג, יד)

רבי יוסי אומר: שית היה נקוב לתהום, שנאמר (ישעיה ה, יא): "אשירה נא לידידי וגוי ויעזקהו ויסקלהו ויטעהו שורק, ויבן מגדל בתוכו" - זה היכל; "יקב חצב בו" - זה מזבח; "וגם יקב חצב בו" - זה השית. (תוספתא שם; ירושלמי, סוכה פ"ד ה"ו; בבלי סוכה מט, א)

רבי ליעזר בי ר' צדוק אומר: לול קטן היה בין האולם ולמזבח למערבו של כבש. אחת לשבעים שנה פרחי כהונה יורדין לשם ומלקטין משם יין קרוש כעגול דבילה, מעלין ושורפין אותו בקדושה, שנאמר (במדבר כח, ז): "בקדש הסך נסך" - כשם שניסוכו בקדושה כך שריפתו בקדושה. (תוספתא שם; ירושלמי ובבלי הני"ל; תוספתא, מעילה א, ח; בבלי, מעילה יא, ב)

בתוספתא שלוש דעות על השית. המשותף להן הוא שהשית הוא מעשה ידי אדם,⁶ והן חלוקות בכמה פרטים - האם יש לו קשר לתהום, והאם הנסכים נבלעים בו, וכיצד:

א. תנא קמא: השית אינו יורד לתהום, הנסכים אינם נקווים בו אלא נבלעים בתוכו בדרך נס.

ב. רבי יוסי:⁷ השית יורד לתהום ולכן הנסכים אינם נקווים בו.

3. רק חלק מהבור הוכלל במזבח, שהרי ניתן היה לרדת לבור מחוץ למזבח - ערוך לנר, סוכה מח, ב על תוד"ה כמין חוטמין. על הירידה לבור ראה להלן.

4. כלילא-דוורדא כותב, שהגדילו את המזבח ולא הרחיבו את הבור, מכיון שבור הנסכים היה מששת ימי בראשית. על הדעות השונות ביצירת הבור ראה להלן.

5. על השאלה כיצד היה חלל הבור מתחת המזבח, שעה שאסור שהמזבח ייבנה על חללים - "שלא יבנו לא ע"ג כיפיים ולא על גבי מחילות" (זבחים סא, ב ובמקבילות) ראה בזבחים סב, א בתוד"ה ולא על גבי מחילות. התוסי' מסבירים שהשיתין הם צורך המזבח ולכן אינם נחשבים כמחילה.

6. ראה: חסדי-דוד על התוספתא; תוסי' בסוכה מט, א ד"ה אל תקרי; ובמהרש"א שם בד"ה רבי יוסי. ראה עוד בהערה הבאה.

7. בסעיף 6 מובאות גירסאות אחרות לדברי ר' יוסי, הכוללות את חפירת השיתין ע"י דוד, ואף לפיהן השיתין הן מעשה ידי אדם. לפי גירסאות שונות אחרות שמובאות שם ר' יוסי יסבור שהשיתין הם מעשה ידי שמים. ראה גם בהערה 59 שם, בשם המהרש"א.

ג. רבי אלעזר ברבי צדוק: השית אינו יורד לתהום, והנסכים נקווים בו. השוואת המקבילות לתוספתא מראה אחידות בגירסת התוספתא והירושלמי כנגד גירסת הבבלי, בשם בור הנסכים - שית, ובמקום הירידה אליו - ממערב לכבש, בין האולם והמזבח:

גירסת התוספתא והירושלמי	גירסת הבבלי	שם בור הנסכים ⁸
שית	שיתין	שיטת רבי יוסי, דרשת הפסוק ⁹
יקב – מזבח	מגדל – מזבח	שיטת ראב"צ, מקום הלול לירידה
וגם יקב - השית	וגם יקב - שיתין	לבור ¹⁰
בין האולם ולמזבח	בין כבש למזבח	
למערבו של כבש	במערבו של כבש	

דעות אחרות הסוברות שבור הנסכים (שנקרא שיתין) הוא מעשה ידי שמים, מובאות בירושלמי ובבבלי, ונזכרות כדעת רבנן מול ראב"צ:

ר' שמעון אומר: מעשה שמים היו. לפי שהיו מעשה שמים, יכול לא יהו נאים כמעשה ידי אומן? תלמוד לומר: "חמוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אומן" (שיר השירים ז, ב) - נאים יותר ממעשה ידי אמן. (ירושלמי, סוכה פ"ד ה"ז)

אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן: שיתין - מששת ימי בראשית נבראו, שנאמר (שיר השירים ז, ב): "חמוקי ירכיך כמו חלאים מעשה ידי אמן". "חמוקי ירכיך" - אלו השיתין; "כמו חלאים" - שמחוללין ויורדין עד התהום; "מעשה ידי אמן" - זו מעשה ידי אמנותו של הקב"ה.

תנא דבי רבי ישמעאל: "בראשית" - אל תקרי בראשית, אלא: ברא שית. (בבלי, סוכה מט, א)

ר' יוחנן אומר במפורש שהשיתין יורדים עד התהום, וזו כנראה דעת כל הסוברים שהשיתין מעשה ידי שמים. בפרט זה דומה גם דעת ר' יוסי שהובא לעיל. מאידך, לפי הסבר בר קפרא בגמרא להגדלת המזבח - "שתיה כאכילה", ולפי פירוש רש"י שם - "אף שתיה תבלע במזבח" - יש להוסיף גם את בר קפרא לסוברים שהשיתין אינם יורדים לתהום, והוא כנראה סובר כתנא קמא בתוספתא או כראב"צ.¹²

8. הגר"א הגיה בתוספתא בשתיים מתוך שלושת הפעמים, שיתין במקום שית. על לשון יחיד שבתוספתא ובירושלמי כנגד לשון הרבים בבבלי, העיר בתוספת הערוך, בערך שיתין.
9. תוס' בסוכה מט, א ד"ה ויטעהו, מתיחסים להבדל בגירסאות. ראה גם במהרש"א שם.
10. יפה עיניי בסוכה העיר על ההבדל של מקום הלול לירידה, בין הבבלי והירושלמי, וכן בהר המוריה על הרמב"ם הלי' בית הבחירה ב"ב. בירושלמי חסרות המלים למערבו של כבש, ואילו בבבלי בכת"י וטיקון במסכת סוכה, הגירסה כמו בתוספתא: "למערבו". התוס' בזבחים סא, ב, ד"ה ארבע אמות, מצטטים את הגמרא בגירסה: "בצד מערבו של כבש". משמעות גירסה זו היא כמו התוספתא, כנראה; ולכן פירשו התוספות במעילה יא, ב בד"ה לול, שהכוונה בדברי ראב"צ היא לשטח שבין הכבש ובין קרן המזבח.
11. ראה בסעיף 6 את דברי רבי יוחנן בסוכה נג, א: "בשעה שכרה דוד שיתין" ... ובהערה 58 שם.
12. ר"מ קזיס וכלילא דוורדא מוכיחים מכאן שהנסכים לא ירדו לקדרון, אך לא שהתנא במידות סובר כראב"צ. ראה על כך להלן.

נבחן עתה את שתי הדעות - שיתין בידי אדם ושיתין בידי שמים - ואת הנובע מכך, האם השיתין מחוללין לתהום או לא, לאור דברי חז"ל במקומות אחרים בהם יש התייחסות לשית או לשיתין, ומהם נראית הכרעה בנושא זה.

3. ה"שית" במשנה - לנסכים או לדם

שית כבור היקוות, נזכר במשנה בשני מקומות: במסכת מעילה ובמסכת מידות. במסכת מעילה הוא נזכר בקשר לניסוך היין, ואילו במסכת מידות חלוקים מפרשי המשנה בנוגע לשימוש. להלן נדון בביאור משניות אלו ובהשוואת הדעות והגירסאות שהוזכרו לעיל בקשר לבור הנסכים עם הנאמר במשנה.

במשנה מעילה ג, ג:

רבי ישמעאל אומר: הדם קל בתחילתו וחמור בסופו, והנסכים חומר בתחילתו וקל בסופו. הדם בתחילה - אין מועלין בו, יצא לנחל קדרון - מועלין בו. הנסכים בתחילה - מועלין בהן, (יצאו לשיתין) [ירדו לשית]¹³ - אין מועלין בהן.

שם מקום היקוות הנסכים בכתבי היד - שית - מתאים לשם הבור לפי גירסת התוספתא והירושלמי שהובאו לעיל. הגירסה "שיתין" מתאימה לגירסת הבבלי. המשנה עוסקת בהלכות מעילה. מעילה יכולה להיות כאשר נהנים מההקדש. אין משמעות לדין מעילה בנסכים כאשר הם מגיעים לתהום. הרי לא ניתן לרדת לתהום ולהשתמש בנסכים ששם, וממילא לא ניתן לדון על מעילה בנסכים לאחר שירדו לשית - לשיתין. מכאן למדה הגמרא, שהמשנה סוברת כדעת ראב"ז, שהנסכים ניקוו בבור, ולכן השמיעה את הדין שאין מועלין בנסכים לאחר שירדו לבור. כך דייק הבבלי במעילה (יא, ב) ב'איכא דאמרי', וכך גם הלימוד הראשון של הבבלי בסוכה מט, ב. לימוד זה שבאיכא דאמרי הוא העיקר, ולא הלישנא הראשונה במעילה.¹⁴

הסבר המשנה שניתן בגמרא, לדעת רבנן הסוברים שהנסכים יורדים לתהום, הוא ב"דאי קלט". כלומר, כאשר הנסכים נקלטו באויר, בדרך ירידתם לתהום, אז אין מועלין בהם.¹⁵

הגמרא במעילה בלישנא הראשונה, ובאיכא דאמרי בסוכה, מנסה לומר שהמשנה אינה כראב"ז, מכיון שלשיתו יש לשרפם בקדושה, ואם כן ודאי שמועלין בהם. ההסבר במעילה הוא "דאי קלט". כלומר, הנסכים נקלטו באויר לפני שהתקדשו בקרקע הבור (ראה רש"י שם). במסכת סוכה ההסבר שונה: "אין לך דבר שנעשית מצוותו ומועלין בו". הסבר זה מובא גם בפירוש המיוחס לרש"י במעילה בלישנא אחרינא של האיכא דאמרי, וראה גם בשיטה מקובצת שם: "כך כתוב בכל ספרים ישנים". וכן הוא בפירוש קדמון א' למעילה, שההדיר ר"א סופר. לפי הסבר זה, מצוות הניסוך נעשתה בג

13. גירסת הדפוסים: "יצאו לשיתין". בדפוס ראשון (נפולי רנב): "יצא לשיתין". בכתבי היד (קופמן, פרמה, קמברגי ופריז), וכן גירסת הרמב"ם (בכת"י ששון של המשנה ופירושה): "ירדו לשית". במשנה בבבלי (יא, א) ובאיזכורה בסוכה מט, ב: "ירדו לשיתין". כך בדפוסים ובכתבי היד. הגירסה "יצאו" במקום "ירדו" יכולה להיות בגלל המשפט שלפני כן על הדם - "יצא לנחל קדרון".

14. ראה: רבנו גרשום במעילה; שיטה מקובצת שם, אות יד בשם ר"א; פירוש קדמון א' שההדיר א' סופר; תוס' סוכה מט, ב ד"ה נסכים; מלאכת שלמה על המשנה במעילה בשם הר"ר אליקים. הם רואים את האיכא דאמרי כדעה עיקרית מכיון שזה לימוד הגמרא בסוכה, בדעה הראשונה המובאת שם.

15. כך פירש את המשנה רע"ב. ראה גם בסעיף 7.

המזבח, ולכן גם אם נהנה מהיין לאחר שנטלו מקרקע הבור, לא מעל. למרות זאת שריפתו בקדושה מדרבנן - ראה בסוף הסוגיה במעילה יא, ב, וכן בגירסת פירוש קדמון ב' שההדיר ר"א סופר, שגירסתו "אפי' תימא ראב"צ, ובדלא איקלט."

במשנה מידות ג, ב-ג:

ובקרן מערבית דרומית היו שני נקבים, כמין שני חוטמין דקין, שהדמים הניתנין על יסוד מערבי ועל יסוד דרומי יורדין בהן, ומתערבין באמה ויוצאין לנחל קדרון.¹⁶

למטה ברצפה באותה הקרן - מקום היה שם אמה על אמה וטבלה של שיש, וטבעת היתה קבועה בה, **שבו יורדין לשית ומנקין אותו.**

מסמיכות שתי המשניות נראה שהן עוסקות בענין אחד, והוא: הדמים הניתנים על היסוד בקרן הדרומית מערבית. השית שהירידה אליו מתוארת במשנה ג הוא אם כן הבור אליו ירדו הדמים, וניתן היה לרדת אליו ולנקותו. כך פירשו את המשנה מהרימ"ט המובא בדרך הקדש, היעב"ץ, תפארת ישראל ועוד.¹⁷ הנימוקים העקריים לשיטה זו, שמוזכרים בפירושים אלו, מרוכזים בתפארת ישראל (בועז) הדוחה בעזרתם את הסבר רע"ב, שפירש שהכוונה לבור הנסכים,¹⁸ והינם כדלהלן:

א. בור הנסכים נקרא בכל מקום בשם שיתין ולא שית (ראה לעיל בגירסת הבללי). הדם זרם לקדרון, ואילו הנסכים ירדו לבור, ולכן לא ניתן לומר שלאותו בור אליו ירדו הנסכים (שיתין) ירד גם הדם.¹⁹

ב. לפי המשנה ירדו לבור דרך פתח ברצפה ליד קרן המזבח, ואילו הירידה לבור הנסכים היתה בלול שבין הכבש והמזבח - גמרא בסוכה מט, א.

ג. את היין שאספו מהשיתין שרפו בקדושה על המזבח,²⁰ ולכן הביטוי "מנקין" אינו מתאים ליין הנסכים אלא לדם.

מסקנתם אפוא היא, שהשית שבמשנה במידות אינו זהה לשיתין.²¹ השית היה בור לדם, והיה 'חלל קטן' מתחת ליסוד המזבח. ממנו הדם זרם לאמת המים שעברה בעזרה, ויצא לנחל קדרון. לבור זה היה ניתן לרדת כדי לנקותו.²² השיתין הנזכרים בדברי

16. ראה תוספתא, זבחים ו, ה.

17. היעב"ץ - בקונטרס בית הבחירה שצורף לחיבורו 'לחם שמים' ומודפס כיום בחלק מההוצאות של משנה תורה לרמב"ם בסוף ספר עבודה. ראה שם הלכות בית הבחירה ב, יא, ובפירושו השני. אחרים פרשו באופן דומה את דברי הרמב"ם. ראה להלן בביאור שיטתו.

18. ראה להלן מפרשים נוספים שסבורים כך. תפארת יעקב באות כט וכן ר"א סופר בהערות על פירוש ר"מ קזיס למסכת מידות, עמ' 33 הערה 51, מעירים שרע"ב מפרש כרמב"ם. ר"א סופר מוסיף שרע"ב ביומא ה, ו פירש שהדם ירד לרצפה ומשם לאמה ולכן לשיטתו לא היה כלל בור לדם. ראה להלן על שיטת הרמב"ם.

19. היעב"ץ כותב שלבור הנסכים ירדו ללקט את הנסכים ולא לנקותו, ואילו לבור שבמשנה נאמר שירדו לנקותו. לכן אין אלו בורות זהים.

20. כך כותב תפארת ישראל, וכבר העיר עליו ר"א סופר (בהערה הקודמת [צ"ל בהערה 18]) שבגמרא בסוכה מט, א מפרש רש"י: "במקום קדוש בעזרה", ולא על המזבח.

21. בפירוש למשנה במעילה, תפא"י אינו מזכיר את בור הדמים. הוא כותב שם: "דשיירי הדם שנשפכין ליסוד המזבח זוחלין משם על הרצפה ומתערבין באמת המים שעוברת בעזרה". כך הוא כתב גם בפירושו למשנה, יומא ה, ו: "והדם שותת מהיסוד לרצפה ומשם להנחל". ראה עוד להלן על הסבר הראשוני כיצד הדם זרם מקרן המזבח לאמת המים. את דברי תפא"י יש להבין לפי הסברו ב'צורת המזבח', אותיות ב, יח, שם הוא מבאר שהדם שירד לבור שמתחת היסוד (שית), חזר ויצא לרצפה ומשם זרם לאמת המים.

22. ריעב"ץ מסביר שהניקוי היה מהדמים שנקדשו בחומים שביסוד ובמזחילה - התעלה בה יצא הדם לאמת המים. ראה גם בהערה הבאה.

ראב"צ בסוכה, הם בור הנסכים, אליו ירדו בלול שבין הכבש והמזבח. בדרך דומה הלכו גם מפרשים נוספים, שפרשו את המשנה במידות כעוסקת בבור לדם.²³

הנימוקים העקריים להבחנה ולהפרדה בין השית ובין השיתין, כפי שהוסברו לעיל, מבוססים על גירסת הבבלי בסוכה מט, א בדברי ראב"צ על בור הנסכים ומקום הירידה אליו, והשוואתם למשנה במידות. מאידך, אם נשווה את המשנה במידות לגירסת התוספתא והירושלמי בדברי ראב"צ, נמצא התאמה מלאה, ונופל כל הבסיס לפירוש לפיו המשנה במידות מתארת את הירידה לבור הדמים.

שם הבור בתוספתא ובירושלמי הוא שית - כשמו במשנה, ובשניהם הירידה אליו היא ממערב לכבש, בין האולם והמזבח. מקום זה מתאים לתיאור שבמשנה: "למטה ברצפה באותה הקרן" - הדרומית מערבית.²⁴ לכן, אם נראה את גירסת התוספתא והירושלמי כגירסה העיקרית, המשנה במידות היא כשיטת ראב"צ, שיש בור לנסכים, והם אינם יורדים לתהום, בניגוד לדעת רבנן. גם מהמשנה במידות ג, א משמע שהתנא במידות - רבי אליעזר בן יעקב²⁵ - סובר כראב"צ, לפי הסבר בר קפרא בבבלי שהובא לעיל - "שתיה כאכילה", שלפיו הנסכים נבלעו במזבח.²⁶

ניתן להראות גם בדרך אחרת שגירסת התוספתא והירושלמי היא העיקרית. אם מפרשים את השית שבמשנה במידות ג, ג כבור הנסכים, הרי שהמשנה היא כדעת ראב"צ, שהבור אינו יורד לתהום. מאידך, לפי גירסת הבבלי, מקום הירידה לבור, בצד הקרן, ברצפה, אינו מתאים לא לשיטת ראב"צ ולא לשיטת רבנן. לפי הבבלי, לראב"צ מקום הירידה הוא בין הכבש והמזבח, ואילו לרבי יוסי ולרבנן הנסכים יורדים לתהום, ואין כל צורך לרדת לנקותו, אלא אם כן נידחק כאותם פירושים שמנסים להסביר את המשנה גם לרבנן. מנימוק זה מוכיח ר"מ קזיס, שגירסת הבבלי "בין כבש למזבח" אינה נכונה, ויש להעדיף את גירסת התוספתא, והמשנה במידות היא כדעת ראב"צ. כפי שהראינו לעיל, המשנה זהה לתוספתא גם בשם שית.

23. תבנית-היכל מסביר שהפתח ברצפה כסה את המחילה שבה זרם הדם מתחת לרצפה לנחל קדרון, ומחילה זו היא השית שבמשנה, ואין הוא מזכיר בור לדם. דרך הפתח ירדו לנקות את פי הצנורות מהדם. ראה גם במהרש"ל בפסחים סוף פרק ה. תבנית-היכל כותב, שגם הנסכים ירדו לקדרון, ואינו מזכיר בור לנסכים, אך כותב בהגה"ה שפירחי כהונה ירדו למחילה שהיתה שם ולקטו יין קרוש. העיר עליו בתפארת-יעקב אות כט. מהר"ט - מובא בדרך הקדש (דף כב, ב) סובר כי השית שבמשנה הוא בור לדם, ולרבנן הסבורים שהשיתין יורדים לתהום לא היה צורך בלול, ולא בניקוי הנסכים, כי הנסכים נבלעו במזבח ("שתיה כאכילה"). לכן גם הניקוי שבמשנה הוא מהדמים. רק לשיטת ראב"צ היה לול בין כבש למזבח. ראה להלן בהערה 29 את שיטת חזון-איש, הסובר שגם לרבנן היתה ירידה לבור הנסכים בגלל "דאי קלט". מרומי-שדה בסוכה מט, א מבחין בין שיתין לדמים שאינם יורדים לתהום אלא מנוקבים עד שמגיעים לאמה, ובין השיתין ליין הנסכים המתוארים בסוכה. בדומה חילק גם 'משנת ראשונים' בין נקבים לדם שזרם לאמה ובין שיתין שיורדים לתהום והם לנסכים. גם הר המוריה על הרמב"ם, הלכות בית הבחירה ב, יב, חילק בין שיתין שיורדים לתהום והם לנסכים, ובין שיתין - בור לדם, שלא היה עמוק ושאותו ניקו. חזון-איש מבדיל בין הבור לדם ובין הבור לנסכים, אך פירושו למשנה שונה. ראה להלן בהערה 29. הירידה לבור הנסכים היתה לפי פירוש המאירי למידות, בחבל, ואילו תפא"י באות כח כותב שירדו בסולם, וכך כתב גם מעשי-למלך (על הרמב"ם). המאירי בסוכה מביא יש מפרשים, שאדם לא יכול היה להכנס לבור, אלא "שמכניס [ידו] ומלקט מדפנותיו" או שמלקט במקל את היין הקרוש. מועד הירידה לבור היה לפי המאירי בסוכה "מזמן לזמן", ובמידות: "לפעמים". בפסקי הרי"ד נאמר שירדו שם כל שנה.

24. על התאמה בין התוספתא ובין המשנה עמד ר"מ קזיס שמובא להלן וכן כתב גם בעזרת כהנים.

25. ראה יומא טז, א; יז, א, ורש"י ותוס' שם. ראה גם ירושלמי, יומא פ"ב ה"ב.

26. ראה לעיל, ובהערה 12. חזון-איש אמנם סובר שהמשנה כרבנן, אך הוא מוכיח מהגדלת המזבח, שאין לפרש כפשוטו את מקום הירידה לבור לפי גירסת הבבלי "בין כבש למזבח". המזבח הוגדל בארבע אמות כדי להכליל את הבור תחתיו, ולכן מקום הירידה אליו לא יכול להיות ליד הכבש, שהוא במרחק שמונה אמות מפינת היסוד (ראה: תיקונים והערות בסוף מסכת מנחות). לשיטתו, מקום הירידה בבבלי והטבלה שבמשנה הם אחד - ראה להלן בהערה 29.

חלק ניכר ממפרשי המשנה אכן הסבירו, שהיא מתארת את בור הנסכים.²⁷ גירסת הבבלי גרמה להם שיתקשו להעמיד את המשנה כראב"צ נגד חכמים, שעה שמקום הירידה לבור שונה בבבלי מאשר במשנה במידות. בגלל קושי זה חלקם אכן הגיע למסקנה, כמו ר"מ קזיס, שגירסת התוספתא והירושלמי עדיפה על פני גירסת הבבלי;²⁸ ואילו אחרים, שקשה היה להם להעמיד את המשנה כראב"צ ולא כחכמים, דחקו לפרש את המשנה לשיטת חכמים, למרות הקושי של ניקוי בור שיוורד לתהום.²⁹

מסקנת הדברים היא, שהמשנה במידות ג,ג מתארת את הירידה לבור הנסכים, השית. השית שבמשנה, וכן בגירסת התוספתא והירושלמי, והשיתין שבגירסת הבבלי, חד הם. מתוך שתי המשניות בהן בור הנסכים נקרא שית (במידות ובמעילה), ומגירסת התוספתא והירושלמי, מתקבל שהשם שיתין שנוצר במקומות שונים בקשר לבור הנסכים הוא שם נוסף שנוצר מהשם המקורי - שית.³⁰ אותם מפרשים הסוברים שיש

27. תוס' בזבחים סא,ב ד"ה ארבע, מבינים בפשטות שהמשנה מתכוונת לבור הנסכים; רע"ב ושלטי הגבורים פרוש כך את המשנה, וכן הרא"ש - ראה בהערה הבאה, באר-הגולה, וחזון-איש - ראה בהערה 29.

28. הרא"ש בפירושו למידות מסביר את המשנה על יין הנסכים, וכי התנא של המשנה אינו סובר שהנסכים ירדו לתהום - ענין בו חולקים תנאים בסוכה. כלומר, דעתו היא שהמשנה במידות כראב"צ. לחם-יהודה כתב שהמשנה כראב"צ מכיון שבמשנה מתוארת ירידה לבור לניקוי, ואילו לרבנן הירידה היא רק למקרה של "דאי קלט" - תפיסת הנסכים בנפילתם לתהום (הל' תמידין ומוספין י,ז). ראה גם בהערה הבאה את פירוש קרבן-העדה ושירי-הקרבן בירושלמי סוכה.

29. ראה שירי-הקרבן בירושלמי סוכה. הוא כותב שראב"צ חולק על המשנה במידות. מאידך, בקרבן-העדה הוא פירש את נוסח הירושלמי בהקבלה מלאה למשנה במידות, ולא העיר בשירי-הקרבן שראב"צ זהה לנאמר במידות גם לפי התוספתא. שפת-אמת בסוכה מט,ב כותב שדוחק להעמיד את המשנה במידות כראב"צ, ולכן הוא מפרש שירדו לנקות את מה שנדבק בדפנות, וכי זו הכונה של "דאי קלט". פירוש זה הוא גם פירוש המאירי (ראה בהערה 23 לעיל), וכן כתב מלאכת-שלמה במידות. גם אבן-האזל בביאורו על הרמב"ם הל' בית הבחירה ב,יג כתב שראב"צ חולק על המשנה במידות (ראה להלן בהערה 43). הסבר לניקוי נקבים שיוורדים לתהום נותן שושנים-לדוד: היו נקבים דקים שירדו לתהום, אותם היה צריך לנקות. הם היו מול הנקבים שבמזבח.

גם פירוש קדמון ב' למעילה, שההדיר ר"א סופר, כתב שרובן נקבי השיתין היו צרים, כך שלא ניתן היה להכניס בהם כלי לקליטת הנסכים (הסבר ללישנא מיוחדת, לפיה המשנה כראב"צ ובי"דאי קלט"). בדרך דומה כתב כלילא-דוורדא, שהיה סדק שירד לתהום, ואותו ניקו.

לחזון-איש דרך מיוחדת בהסבר המשנה ושיטת הרמב"ם (ראה: קדשים, ליקוטים ג'). הוא כותב, שהיו שני חללים שהיו מחוברים ביניהם - אחד לדם מתחת לפינת היסוד, ואחד לנסכים מתחת לקרן המזבח. החלל לנסכים היה עמוק יותר, כי לרבנן הנסכים ירדו שם לתהום, ולראב"צ הנסכים נאספו שם. לכן, מקום הטבלה שבמשנה במידות והלול שבדברי ראב"צ בסוכה, הם אחד. ממקום זה ניתן היה לגשת לשני החללים. "בין כבש למזבח" שבדברי ראב"צ הוא השטח שבין הכבש וחיבורו למזבח ובין קרן המזבח, שרוחבו שמונה אמות - כפי שהסביר גם דרך-הקדש (דף כב,א). הוא מסתמך על רש"י בפסחים לד,א ד"ה בין כבש למזבח, ותוספות במעילה יא,א ד"ה לול, שפרשו כך. יש להעיר על דבריו כי בפסחים מדובר על הרבובה, ולא על הלול לנסכים, ורש"י מציין שם מקום מדויק ליד חבור הכבש והמזבח, ואילו לתוספות היתה גירסה שונה בסוכה: "בצד מערבו של כבש", ולא "במערבו" - ראה בהערה 10 לעיל. את דברי רש"י בסוכה מט,א ד"ה בין כבש למזבח הוא משאיר בצ"ע. גם דרך-הקדש כתב, שדברי רש"י אינם מדוקדקים. מקום הטבלה ברצפה היה ליד היסוד - במקום שהיה ראוי להיות יסוד, או ברצפה, מול מקום זה. בפירושו זה הוא חזר בו ממה שכתב בזבחים סי' יז,ה, שהלול היה בין היסוד לכבש (ראה בתיקונים והגהות שבסוף מסכת מנחות). הנימוק לחזרה מפירושו הראשון הוא, שע"י הוספת ארבע אמות כל הבור הוכלל במזבח, ולכן הוא לא יכול היה להגיע עד הכבש, שהיה במרחק שמונה אמות מפינת היסוד. גם לרבנן היתה אפשרות לרדת לבור, מכיון שלשיטתם אפשר להסביר את המשנה ב"דאי קלט", אולם ראה בהערה הקודמת את שיטת לחם-יהודה.

30. רש"י מפרש בכמה מקומות את השם שיתין כשם בור הנסכים, במפורש, או במרומז - כשהוא כותב שהנסכים יורדים לשיתין. ראה: סוכה מח,ב במשנה, ד"ה כמין שני חוטמין; שם מט,א ד"ה שיתין וד"ה ושורפין; שם, שם ע"ב ד"ה פוקקין את השיתין; זבחים סג,א במשנה ד"ה ניסוך המים והיין; מנחות קד,ב;

לקבל את גירסת הבבלי, לדידם הבור נקרא גם בשם שית וגם בשם שיתין. כפי שהוסבר לעיל יש שמפרשים את המשנה לגבי הבור לדס. לדידם שית הוא שם בור הדמים ושיתין הוא שם בור הנסכים.

לרמב"ם דרך אחרת בהבחנה בין השית ובין השיתין.

4. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם, בביאור המשנה במידות ג,ג מבדיל בין שיתין ובין שית - שיתין הם הנקבים שבמזבח,³¹ שית הוא בור ההיקוות:³²

כבר זכרנו כמה פעמים כי **שיתין** נקראין שני הנקבים שבהן יורדין יינות הנסכים, והם גם מתקבצים מתחת לארץ, **נקרא שית**.

בשני מקומות נוספים בפירושו המשנה, מסביר הרמב"ם שהשיתין הם שני הנקבים דרכם ירדו הנסכים לבור.³³ במעילה ג,ג:

וכבר ביארנו בסוכה,³⁴ כי **שיתין שני נקבים במזבח שבהם יורדין יינות נסכים**.³⁵

ובמנחות ו,ב:

רומז לנסכים שגם הם למזבח, כלומר, **לשיתין, והם שני הנקבים אשר במזבח**, כמו שנתבאר במדות.

לאור ההבחנה החד משמעית בהגדרת השיתין והשית וחזרתה בכמה מקומות, נבחן את דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"ב, בנוסחאותיהם השונות.³⁶

הי"א: ובקרבן מערבית דרומית היו שני נקבים כמין שני חוטמין דקין, **והן הנקראין שיתין**, שהדמים יורדין בהם ומתערבים (באותה הקרבן) באמה ויוצאין לנחל קדרון.

הי"ב: למטה ברצפה באותה הקרבן היה מקום אמה על אמה, וטבלה של שיש וטבעת קבועה בה, שבו **יורדין (לשיתין) [לשית] ומנקין אותו**.

דברי הרמב"ם בהלכה יא הם ציטוט כמעט מלא מהמשנה במידות ג,ב, ובשתי תוספות: א - "והן הנקראין שיתין"; ב - "באותה הקרבן".

התוספת הראשונה נמצאת בכל כתבי היד,³⁷ ובה משמיענו הרמב"ם שכל הנקבים

במשנה ד"ה מתנדבין יין. ראה גם את סוגית הגמרא שם, עד,ב. הקרבן הדרומית מערבית מכונה ברש"י גם "קרבן השיתין". ראה: זבחים סד,א, ד"ה בא לו להקיף. בשיר השירים ז,ב, "חמוקי ירכיך כמו חלאים", כותב רש"י על הנקבים היורדים לתהום - "נקבי השיתין".

31. השם שיתין לנקבים ניתן גם בפירוש קדמון ב' למעילה, שההדיר א' סופר, במשנה בדף יא,א (פ"ג מ"ג). "שיתין - הן הנקבים שבצד המזבח שבהן יורדין הנסכים". אין הוא מסביר מהו השית, כי גירסתו במשנה: שיתין - ראה גם להלן על גירסאות הרמב"ם ופירושו. הוא מפרש אפוא כרמב"ם ולא כפי שכתב שם ר"א סופר בהערות 11, ו-12.

32. המובאות מתוך מהדורת הרב קאפח.

33. בפירוש המשנה, זבחים י,ח, בנוסח מהדורה אחרונה של פירושו - ראה כת"י ששון, ומהדורת קאפח, נזכרת מצוות הניסוך על שני הנקבים אשר ביסוד המזבח, אך אין נזכר שם. פירוש הרמב"ם למשנה זו מבואר בפרק 10, הדן בשיטת הרמב"ם בקיום מצות הניסוך.

34. ראה הערת הרב קאפח שבפירושו הרמב"ם לסוכה אין ביאור לשיתין, ואולי כוונתו שנתבאר במסכת סוכה.

35. הרמב"ם מבאר את המלה שיתין, למרות שבנוסח המשנה שלו (ראה כת"י ששון של פירושו למשנה), הגירסה: "ירדו לשית". גם בהלכות מעילה ב,ט הרמב"ם כותב "ירדו לשיתין אין מועלין בהן". הסבר לכך ניתן בפרק 5ב.

36. הציטוט: לפי הדפוסים. התיקון בסוגריים, לפי כתבי היד - ראה להלן.

37. ראה להלן. לא ניתן לכן לומר שתלמיד טועה הוסיף זאת בדברי הרמב"ם, כפי שכתב בכלילא דוורדא.

שבמזבח נקראים שיתין. כשם שנקבי הנסכים נקראו שיתין, כך נקראו גם הנקבים ביסוד בהם ירד הדם. על השאלות שעוררו דברי הרמב"ם בנוסח הדפוסים נרחיב להלן.

התוספת השנייה - "באותה הקרן" - תמוהה. משמעותה: המקום בו הדם מתערב באמת המים, דרכה הוא זרם לקדרון, היה בקרן המזבח עצמה. לקביעה זו אין מקור בדברי חז"ל, ואף לא מקבילה בפירושי ראשונים ואחרונים למשנה. לפי פירושי הראשונים הדמים ירדו לרצפה, ומשם לאמת המים.³⁸ מפרשי הרמב"ם אכן התקשו להבין את דבריו.³⁹

נוסח הלכה יא של הדפוסים נמצא גם בדפוס ראשון (רומא קודם ר"מ), אך לא בכתבי היד,⁴⁰ וכבר בספרים המוגהים של משנה תורה שהיו במצרים נמחקה התוספת "באותה הקרן", ואין לראות בה אלא טעות מעתיקים.⁴¹

שיטת הרמב"ם היא אפוא כשיטת הראשונים האחרים, שהדם ירד מהיסוד לרצפה והתערב באמת המים, וממילא ברור שלשיטת הרמב"ם לא היה בור לדמים. לכן הלכה יב דנה בירידה לבור הנסכים, ולא לבור הדמים שכלל לא היה.

דברי הרמב"ם בהלכה יב אף הם ציטוט כמעט זהה למשנה מידות ג,ג. המלים "שבו יורדין לשיתין" עוררו שאלות, גם בגלל המלה "שיתין" כנגד "שית" שבמשנה, אך בעיקר בהשוואה להלכה יא, שבה נאמר שהנקבים שביסוד נקראים שיתין.

השאלות בהן דן היעב"ץ על שתי הלכות אלו ברמב"ם. הן כדלהלן:

א. בסוכה מט,א השיתין הם הנקבים שבהם ירדו הנסכים, אך לא הנקבים בהם ירד הדם. יתירה מזאת: הנסכים היו בראש המזבח וירדו לתהום, ואילו הדם נשפך על היסוד. כיצד אפוא ניתן לקרוא גם לנקבים שביסוד בשם שיתין? בנוסף לכך, הדם יצא לנחל קדרון, ואילו השיתין יורדים לתהום. גם לדעה שהנסכים התקבצו בבור (ראב"צ), ברור שהדם והנסכים לא ירדו לאותו מקום. לכן לא ייתכן לומר שהנקבים התחברו וזו סיבת שמם הזהה. חלק ממפרשי הרמב"ם אכן הבין מדבריו שבנקבים שדרכם ירד הדם ירדו גם הנסכים.⁴²

38. ראה: רש"י, פסחים כב,א ד"ה אלו ואלו: "יוצאין מן היסוד לרצפה דרך שני נקבים קטנים ומתערבים באמה". וכן ביומא נח,ב ד"ה אלו ואלו; עבודה זרה מד,א ד"ה אלו ואלו. פירוש הרא"ש, מידות ג,ב: "דרך הנקבים יורדין על הרצפה והולכין לאמת המים"; מאירי פסחים כב,א: "יורדין מן היסוד לרצפה דרך נקב קטן, ומשם לאמה והוא סילון מים שהיה בעזרה". ראה גם פירוש רע"ב, יומא ה,ו. על שיטת תפארת-ישראל ותבנית-היכל, לפיה היה בור היקוות לדם, ראה לעיל ובהערה 23.

39. עזרת-כהנים דייק מלשון הרמב"ם שאמת המים עברה מתחת לקרן המזבח. הוא מציין שהרא"ש פירש אחרת, וכי מתבנית-היכל משמעו כמו מהרמב"ם. בית-המידות מנסה ליישב את דברי הרמב"ם גם לפי הסבר הרא"ש. כלילא-דוורדא מציין שמעשה-רקח (ר' מסעוד חי רקח) אכן העיר שהמלים "באותה קרן" אינן בכתבי היד.

40. מלים אלו אינן מופיעות בכל כתבי היד שבספריה הלאומית ובמכון לתצלומי כתבי היד (40 במספר) למעט כתב יד תימני אחד מהמאה הט"ז - Heb 4° 694. יתכן שכתב יד זה הועתק מדפוס או שגם בכת"י זה חלה טעות מעתיק - ראה בהערה הבאה, שבהלכה יב הוא שומר על נוסח כל כתבי היד התימניים בהשוואה לכתבי יד אחרים. נוסח כתבי היד הוא: "ומתערבין באמה" - כלשון המשנה.

41. כנראה בגלל המלים "באותה קרן" שבהלכה יב.

42. שאלת היעב"ץ על הרמב"ם נשאלה כבר ע"י ר"מ קזיס בביאורו למשנה במידות; בשושנים-לדוד על המשנה במידות; בלחם-יהודה, הל' תמידין ומוספין י; וראה גם בהר-המוריה על הרמב"ם. ערוך השלחן העתידי (ה ס"ק כג, סו ס"ק ד) אכן הבין שדעת הרמב"ם שהשיתין הם גם לדם וגם לנסכים, ובנקבים שירד הדם ירדו הנסכים. המהרימ"ט (מובא בדרך הקדש על המשנה במידות, דף כב,ב) מתייחס לדברי הרמב"ם, ומכח הקושיה הוא מחלק בין השיתין של דם והשיתין של נסכים. כלילא דוורדא מוסיף שהנסכים צריכים להבלע במזבח - "שתיה כאכילה" (זבחים סא,ב). הנקבים שביסוד הוליכו לנחל קדרון ולכן לדעתו המלים "והן הנקראין שיתין" נכתבו ע"י תלמיד טועה. דא עקא שזו גירסת כל כתבי היד

- ב. לפי הרמב"ם הירידה לשית היתה ברצפה, ליד קרן המזבח, בעוד שלפי הגמ' בסוכה מט, א הירידה לשיתין היתה בין הכבש והמזבח [היעב"ץ משתמש בכך כדי להסביר את שיטתו שניקו את השית ששימש לדם, ולנסכים ירדו בין הכבש והמזבח].⁴³
- בסיום שאלותיו על הרמב"ם כותב היעב"ץ: "ואני בעוונותיי לא מצאתי ידי ורגלי בכאן, וחפשתי בספרים ואין פותר ... סוף דבר דעתי בזה קצרה, והבנתי חסרה להעלות ארוכה למבוכה, ומי שדעתו רחבה יתרץ זה וישא ברכה."
- מלבד שאלות היעב"ץ הנ"ל, מעוררים דברי הרמב"ם שאלות נוספות אותן שאלו מפרשי הרמב"ם:
- א. בהלכה יב הרמב"ם נוקט תחילה בלשון רבים - שיתין, וסיום דבריו בלשון יחיד - ומנקין אותו.⁴⁴
- ב. הרמב"ם במשנה תורה סותר את פירושו למשנה. לפי הלכה יב, השיתין הם החלל שמתחת למזבח, בעוד שבפירוש המשנה (ראה לעיל), כותב הרמב"ם שהשיתין הם הנקבים במזבח, דרכם ירדו הנסכים.⁴⁵
- ג. לפי הלכה יב הרמב"ם פוסק כראב"צ, נגד חכמים שסוברים ששיתין יורדים לתהום. מאידך, לראב"צ מקום הירידה לבור לפי הבבלי בסוכה מט, א היה בין הכבש והמזבח, והרמב"ם כותב שהירידה לבור היתה ברצפה [ראה לעיל ביעב"ץ ובביאורנו למשנה].⁴⁶
- ננסה להסביר את שיטת הרמב"ם לפי גירסאות מדויקות של דבריו במשנה תורה, תוך התאמה לפירושו למשנה, ולדברים שנאמרו לעיל על נוסח המשניות ודברי ראב"צ בתוספתא ובירושלמי.
- נוסח הדפוסים בהלכה יב - "שבו יורדין לשיתין" - נמצא רק בחלק מהדפוסים הראשונים ובחלק מכתבי היד. בכתבי היד התימניים⁴⁷ ובארבעה כתבי יד אחרים,⁴⁸ בדפוס ראשון (רומא קודם ר"מ - 1480) ובשני דפוסים נוספים⁴⁹ הנוסח: "יורדין לשית ומנקין אותו" - כנוסח המשנה.
43. אבן האזל (הלי' בית הבחירה ב, יג) הוכיח מכאן שהרמב"ם אינו סובר כראב"צ. ראה לעיל בהערה 29 את הסבר דרך-הקדש וחזון-איש לגמרא בסוכה. חזון-איש מסביר בכך את המשנה והרמב"ם גם לראב"צ.
44. העירו על הרמב"ם, הר המוריה וכלילא דזורדא. היעב"ץ השתמש בהבדל זה להסביר שהנקב בו ירד הדם נקרא שית, ושני הנקבים - לדם ולנסכים נקראו שיתין.
45. בשאלה זו דנו עזרת כהנים, בית המידות וכלילא דזורדא (ראה לעיל הערה 42). ראה גם תפארת יעקב במידות ג, ג אות כט. הוא מעיר שלפי פירוש המשנה זה בור הנסכים, ואילו לפי משנה תורה זה בור הדמים (כשיטת תפא"י מול רע"ב).
46. ראה בהערה 43 לעיל.
47. חמשת כתבי היד התימניים שבספריה הלאומית, ובמכון לתצלומי כתבי יד: Heb 4⁰ 694 - מאה טו; ניו-יורק ביהמ"ל 319 (ס' 35433) - מאה יד; סן פרנסיסקו - סוטרו 125 (ס' 34624) - שנת 1651; ירושלים קאפח 94 (ס' 322321) - שנת 1596; סן פרנסיסקו סוטרו 126 (ס' 34625) - מאות טו, יז. זה הנוסח שבכתבי יד תימניים אחרים שבישיבת אהל יוסף (מהדורת שבתי פרנקל של משנה תורה).
48. מתוך 36 כתבי יד שבספריה הלאומית ובמכון לתצלומי כתבי יד: אוקספורד בודלי 602 (ס' 20192) - מאה יד. [בקולופון המגיה נכתב שהוגה מספר שנכתב עליו בכתב ידו של הרמב"ם ובחתימתו: הוגה מספרין]; אוקספורד בודלי 601 (ס' 20191) - שנת 1369; פרמה 983 (ס' 3276) - מאות יד-טו; לונדון 485 (ס' 4882) - שנת 1488.
49. דפוס קושטא רסט ודפוס ויניציאה שלד. דפוס זה הוגה לפי "העתק מעוין ומוגה הבא מישיבת מצרים" - דפוס ויניציאה שיא שהוגה. בספר מוגה זה הנוסח תוקן לשית. מאידך, בדפוס שונצינו רנ, ודפוס ויניציאה רפד, שי-בראגאדין, שי-יוסטיניאן, הנוסח הוא "שיתין" כפי שהוא בדפוסים כיום.

הנוסח המדויק של הרמב"ם תואם אפוא את נוסח המשנה. פירושה לפי הרמב"ם הוא על בור הנסכים. כפי שהראינו לעיל, המשנה היא כדעת ראב"צ, ובניגוד לדעת חכמים שסוברים שהשית נקוב לתהום.⁵⁰ הרמב"ם המביא את המשנה, סובר אפוא גם כן שמקום הירידה לבור הנסכים היה ברצפה, ליד קרן המזבח, ולא בלול שבין הכבש והמזבח. כלומר, לפי גירסת התוספתא והירושלמי בשיטת ראב"צ, ולא כגירסת הבבלי. אחרת היה הרמב"ם מציין את קיומו של הלול בחלק המערבי של הכבש. בהלכה יג כותב הרמב"ם על הרווח שבין הכבש והמזבח: "ואויר מעט היה מפסיק בין כבש למזבח כדי ליתן האברים (למזבח)⁵¹ בזריקה". אויר מעט אינו מאפשר ירידת אדם, ואין הוא הלול הנזכר בבבלי בסוכה⁵² (על הרווח ושיטת הרמב"ם נדון בהרחבה בפרק ג).

מסקנת הדברים היא שהרמב"ם פסק כראב"צ ולא כחכמים, לגבי בור הנסכים. כלומר, הנסכים התקבצו בבור, ולא ירדו לתהום. הוא ראה את גירסת התוספתא והירושלמי בדברי ראב"צ כעיקר, וכעדיפה על גירסת הבבלי, ולכן מקום הירידה לבור היה ברצפה, ליד קרן המזבח. בהלכה יב דברי הרמב"ם מוסבים על בור הנסכים, ולא על בור הדמים, והוא נקרא שית. השיתין הם הנקבים במזבח דרכם ירדו הנסכים מראש המזבח לשית. לדם לא היה בור היקוות, והדמים שנשפכו על יסוד המזבח זרמו לאמת המים שעברה בעזרה, ויצאו לנחל קדרון.

הרמב"ם פסק כראב"צ, מכיון ששתי משניות כמוהו - המשנה במידות הנ"ל, וכן המשנה במעילה ג, כפי שהוסבר לעיל. הרמב"ם אכן פוסק כראב"צ גם בהלכות מעילה ב, ט: "הנסכים מועלין בהן משהוקדשו. ירדו לשיתין אין מועלין בהן." המשנה במעילה מוסברת לשיטת רבנן רק ב"דאי קלט" - רק כאשר קלט את הנסכים בדרכם לתהום (ראה לעיל). הרמב"ם אינו מציין מקרה זה כמקרה שבו מועלים בנסכים, ומכאן שהוא סובר כראב"צ.⁵³ אף שהנסכים נשרפים בקדושה, הרי "אין לך דבר שנעשית מצותו, ומועלין בו", כהסבר הגמ' בסוכה מט, ב שהובא לעיל.

5. שית, שיתין ואבן השתיה - מקור השמות ומשמעותם

משמעות המלים הנ"ל לדעת רוב המפרשים היא במובן של יסוד. כך כתב הערוך - בערך שית; אלמרשד אל כאפי (המדריך המספיק) לרי' תנחום הירושלמי - בשורשים שית, שתה; הרד"ק בספר השורשים - בשורש שות, בשם יש מפרשים על הפסוקים "והיו שתניה מדכאים" (ישעיה ט, כ), "כי השתות יהרסון" (תהלים יא, ג). הרד"ק מוסיף, שזו גם המשמעות בדברי חז"ל, במלים שתיה (אבן השתיה) ושיתין. הוא מביא את המשנה במעילה ג, ג, בגירסה שיתין, וגם את הבבלי סוכה מט, א. רש"י בני"ך, מבאר את שני הפסוקים הנ"ל במשמעות של יסודות, וכן אבע"ז בתהלים בשם יש אומרים (ובויקרא יג, מח; וכן חזקוני שם). בדרך דומה פירש גם ר"ע מברטנורה במעילה ג, ג את המלה שיתין במשמעות יסודות. וכן כתב שם תויו"ט; ומלאכת שלמה, שם, וביומא ה, ב; ודרך הקדש (דף ז, ב).

50. הר המוריה הוכיח שהרמב"ם אינו סובר כרבנן מכך שהירידה לבור לנקותו אינה יכולה להיות לדעת חכמים שהבור יורד לתהום. שירי הקרבן לירושלמי, סוכה פ"ד ה"ו כתב, שהרמב"ם פסק לפי המשנה במידות, כנגד גירסת הבבלי לפיה ראב"צ חולק על המשנה. בדומה לו ציין גם הר המוריה, אך שניהם לא כתבו שהרמב"ם פסק כראב"צ ולפי גירסת התוספתא והירושלמי שהיא עיקר. וכן לא כתבו כי גם המשנה במעילה ג, ג, כראב"צ, כפי שהראינו לעיל.

51. מלה זו אינה מופיעה בכתבי היד המדויקים.

52. היעב"ץ כותב בהסבר שיטת הרמב"ם, שבחציו המערבי של הכבש היה רווח גדול מאמה דרכו ירדו לשית ובו קיימו את מצוות זריקת איברים למזבח. אלא, שלו היה כך, הרמב"ם היה צריך לומר זאת, וכבר העיר עליו באבן האזל. אבן האזל סובר על סמך זה שהרמב"ם אינו סובר כראב"צ, ואין הדבר כך.

53. ערוך לנר, סוכה מט, ב בגמ' - "אמר ריש לקיש".

הרד"ק ואחרים רואים את המקור למלים אלו בעברית. מאידך, ר' תנחום הירושלמי סובר שמקורן ארמי. הוא מציין שתרגום "יסודותיה" הוא "אשיתהא". תרגום דומה נמצא לחמשה מקראות: יחזקאל ל,ד: "ונהרסו יסודותיה" - אושיתהא; שם יג,יד: "ונגלה יסודו" - אושהא; מיכה א,ו: "ויסודותיה אגלה" - ואושהא; איכה ד,יא: "ותאכל יסודותיה" - אושהא; תהלים יא,ג: "כי השתות יהרסון" - אישיתהא. גם תויו"ט במעילה כותב שהמקור ארמי, ומציין את הפסוקים הבאים: תהלים קלט,יג: "תסכני בבטן אמי", שתרגומו: אשתית לי; איוב י,יא: "ובעצמות וגידים תשככני", שתרגומו: וגידא אשתיתני. על דברי תויו"ט מעיר הרש"ש במעילה (על המשנה) שהמקור לשית הוא עברי, ומביא את שני הפסוקים שהביא רד"ק. כך כתב גם היעב"ץ, בלחם שמים, על המשנה במעילה. הוא מזכיר את הפסוק "כי השתות יהרסון" ואת תרגומו (ראה לעיל), ומוסיף שגם בארמית יש פסוק המזכיר את השית - "ואשיא יחיטו" - ואת היסודות יחברו (עזרא ד,יב). ראה גם שם ו,ג: "ואשוהי מסובלין" - ויסודותיו מנושאים.

גם שושנים לדוד העיר על דברי תויו"ט. הוא כותב, שחכמי המשנה לא נזקקו לארמית, והמקור הוא "והשתות יהרסון". עזרת כהנים העיר, שהמשמעות בפסוקים שהביא תויו"ט היא של סוכה. גם אבע"ז בתהלים כותב, שהמשמעות של "תסכני" היא מלשון לסוכך, בדומה לפסוק באיוב.

המלה שיתין במשמעות של יסודות נזכרת כמה פעמים בקשר לבית המקדש (המקורות מובאים להלן א6). הסבר לאבן השתייה במשמעות של יסודות, עפ"י הפסוק "כי השתות יהרסון" (תהלים יא,ג) ניתן בבבלי סנהדרין כו,ב. במשמעות זאת יש להבין גם את הגירסאות המסבירות את השם אבן השתיה: "ממנה נשתת העולם". כלומר, ממנה נוסד העולם - תוספתא יומא ב,יב ובמקבילותיה.⁵⁴

גירסאות אחרות, ארץ ישראליות הן: "ממנה נשתת/הושתתה העולם", ומשמעותן: ממנה נארג העולם - הכנת חוטי השתי. כך בכת"י ערפורט ובדפוס ראשון בתוספתא הנ"ל (נשתת); וכן בירושלמי יומא פ"ה ה"ג (הושתת) ועוד.⁵⁵ למשמעות זו ראה גם בירושלמי פסחים פ"ד ה"א: "אמר ר' זעירא: נשייא דנהגן דלא למשתייא מן דאב עליל (= שלא לטוות את חוטי השתי מתחילת חודש אב) - מנהג, שבו פסקה אבן שתיה. מה טעם? כי השתות יהרסון". זו גירסת הדפוסים, וכן גירסת רב נסים גאון (ראה: אור זרוע, ס"י תיד), ילקוט המכירי, תהלים יא,ח, וכן במקומות נוספים⁵⁶ (ולא: דלא למשתי חמר - יין).

54. הגירסה "נשתת", בתוספתא, היא נוסח הדפוסים וכת"י וינה. כך גם בבבלי, יומא נד,ב; פסיקתא דרב כהנא כו - אחרי מות (מהדורת מנדלבוים עמ' 391) - "הושתת", ובחלק מכתבי היד: "הושתת"; במדבר רבה, נשא יב,ד (בתחילת המאמר), ועוד. ראה עוד ר"ש ליברמן שבהערה הבאה.

55. ויקרא רבה, אחרי מות כ,ד (לפי כת"י לונדון ווטיקן) - "הושתתה"; שיר השירים רבה ג,ח,ד - בדפוס ראשון - פיזרו רעט ודפוס ויניציאה שה - "הושתתה"; תנחומא, דפוס ראשון: ויקרא אחרי מות, ג; שם, קדושים י. לגירסאות אלו ואחרות ראה: ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, עמ' 772 הערה 118; הירושלמי כפשוטו, עמ' 430-431.

56. ראה ר"ש ליברמן שבהערה הקודמת. למשמעות זו של נשתת - נארג, הכנת חוטי השתי, ראה גם בבבלי, חגיגה יב,א: "ואמר רב יהודה אמר רב: בשעה שברא הקב"ה את העולם היה מרחיב והולך כשתי פקעות של שתי"; בראשית רבה, בראשית י,ג: "אמר ר' יוחנן: נטל הקב"ה שתי פקיעות (פקיעות) אחד של אש ואחד של שלג ומהן נברא העולם"; מדרש הגדול, בראשית א,א: "שברא עולמו שתי וערב. מאיכן התחיל? מאבן שתיה". אך שם גם: "שהוא ברא שתותיו של עולם, כמה דאת אמר 'כי השתות יהרסון'" (תהלים יא,ג).

6. שיתין של בית המקדש

המלה שיתין נזכרת בדברי חז"ל גם בקשר לבית המקדש, ובמשמעות של יסודות המקדש, ולא רק בקשר למזבח ולניסוך המים והיין.

אמר רב יהודה אמר רב: ... **שבשעה שכרה דוד שיתין**, קפא תהומא בעא למשטפא עלמא. (בבלי, מכות יא, א)

רש"י מפרש: "שכרה דוד שיתין - יסודות של בית המקדש. ובגמרת ירושלמי מצינו תימוליוס של בית המקדש, והוא יסוד בלשון יוני. כוונת רש"י לדברי הירושלמי בסנהדרין פ"י ה"ב: "וכן את מוצא, בשעה שבא דוד לחפור תימוליוס של בית המקדש, חפר חמש עשרה מאוון דאמין⁵⁷ ולא אשכח תהומא."

במשמעות זו של יסודות יש לפרש גם את דברי ר' יוחנן בבבלי סוכה נג, א - "א"ר יוחנן: **בשעה שכרה דוד שיתין קפא תהומא**." שיתין אלו אינם קשורים לשיתין עליהם מוסר בשמו רבה בר בר חנה: "שיתין מששת ימי בראשית נבראו" (סוכה מט, א). המשותף ביניהם הוא רק שםם.⁵⁸

החפירה שחפר דוד נזכרת בגירסאות שונות גם בדברי רבי יוסי. גירסת כת"י וטיקן בבבלי סוכה מט, א היא:

תניא, ר' יוסי אומר: שיתין מחוללין ויורדין עד תהום, ועליהם כרה דוד ששה עשר אלף אמה, שנאמר (ישעיה ה, א) "אשירה נא לידידי" וכו'.

גירסה זו של דברי ר' יוסי, המזכירה את חפירת דוד, היתה לפני רש"י בדברי ר' יוחנן והוא דחאה. התוס' גרסו כך בדברי ר' יוסי (שם ד"ה אל תקרי), והיא מובאת בפסקי הרי"ד בסוכה, וכן באלפסי זוטא לרמ"ע מפאנו, שם. כך גם במדרש הגדול, בראשית (מהדורת מרגליות עמ' יב); בילקוט המכירי על ישעיה (מהדורת כהנא שפירא, עמ' 38); בתשובות הגאונים (אסף ח"ב, ירושלים תרפט עמ' 247), שם הנוסח: "ועליהם כרה דוד יא אלף אמה"; בילקוט שמעוני, ישעיה ה רמז תא, בנוסח: "ר' יוסי אומר שיתין מששת ימי בראשית נבראו ועליהם כרה דוד ששה עשר אלף אמה,⁵⁹ שנאמר 'אשירה'." לפי גירסה זו הגיה הגר"א בתוספתא בסוכה ג, ד.

57. הנתון של 1,500 אמה נמצא גם בזהר בלק (מהדו' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכד, דף קצח ע"ב): "כיון דאתא דוד כרא בתהומא אלף חמש מאה אמין על אלף וחמש מאה אמין", וכן הוא בספר המעשיות (הוצאת גסטר עמ' 113): "וכיון שביקש דוד ליסד אבן שתייה, חפר למטה אלף וחמש מאות אמה ואלף וחמש מאות אמה פעמים" ... וכן הוא בפירוש האגדות לר' עזריאל (י' תשב"י, ירושלים תשי"ה, עמ' 66).

58. מהרש"א, סוכה מט, א ד"ה בראשית. המהרש"א מתבסס על רש"י במכות והירושלמי. מאידך, מפירוש רש"י לקטע זה בדף נג, וכן מפירושו בדף מט, א, ד"ה מעשה ידי אמנותו של הקב"ה, משמע שניתן לפרש שהכוונה בשני מקורות אלו, היא לאותו מקום, וכך הבינו התוס' שם, בד"ה אל תקרי. בגלל הסתירה בין המקורות רש"י לא גרס בדברי ר' יוחנן בדף מט "ועליהם כרה דוד", והוא סובר כתוס': "תרי אמוראי נינהו ואלויבא דר' יוחנן". (ראה את דברי רש"י בדף מט ובדף נג, א), אם כי הוא מנסה לפרש את המאמר בדף נג, גם למאן דאמר שמששת ימי בראשית נבראו. ראה במהרש"א שם, בד"ה ר' יוסי. הוא מנסה לתרץ את קושיית התוס' לפי גירסת ילקוט שמעוני בדברי ר' יוסי (ראה להלן), ולומר שלדעת הכל, שיתין מששת ימי בראשית נבראו.

59. ראה במהרש"א, סוכה מט, א, ד"ה רבי יוסי. הוא מסביר שלגירסה זו, לדעת רבי יוסי השיתין היו מששת ימי בראשית אלא שלא הגיעו לתהום, ודוד חפר עד התהום. לגירסאות הרגילות, רש"י (שם ד"ה מעשה) ותוס' (ד"ה אל תקרי) הבינו שלדעה שדוד כרה את השיתין, אין אומרים שהשיתין מחוללין לתהום. ראה גם לעיל, בסעיף 2, את דברי רבי יוסי בתוספתא סוכה ג, ד, שם הוא אומר שהשיתין היה נקוב לתהום.

7. פירוש ר' עובדיה מברטנורה

ר' עובדיה מברטנורה מפרש את השית והשיתין בכמה מקומות. בפירושו למנחות ולמידות הוא מסביר כשיטת הרמב"ם, שהנקבים שבמזבח הם השיתין, ואילו בור ההיקוות לנסכים הוא השית:

במנחות ו,ב: בזה יפה כח המזבח - ... אלא מנסכו ויורד לשיתין דהיינו כמין שני נקבים שהיו במזבח ויורדים למטה עד היסוד.

במידות ג,א: כמין גמא - ... והתם מפרש משום שיתין, דהיינו נקבים שיורדין בהן נסכים.

שם ג,ג: שבו יורדים לשית - לחלל שתחת המזבח כנגד מקום הנסכים.

פירושו למעילה ג,ג שונה, וקשה להבנה. הנוסח שלהלן הוא נוסח הדפוסים וכת"י פרמא 431. הקטע שבסוגרים יובהר להלן.

יצאו לשיתין - נקב⁶⁰ היה במזבח שבו יורדין הנסכים (לשיתין). דהיינו יסודות של מזבח שהן חלולין ועמוקים מאד. ואם הכניס ידו וקבל הנסכים) קודם שירדו לתהום, אין מועלין בהן, שכבר נעשית מצותן.

פירוש זה מעורר כמה שאלות:

א. בפירושו כאן היסודות החלולים של המזבח נקראים שיתין, בעוד שבפירושו למידות החלל נקרא שית.⁶¹

ב. רע"ב מסביר את המשנה לפי דעת חכמים, שלפיה המעילה היא רק במקרה של "דאי קלט" - כאשר לקט את הנסכים באויר, שכן לדעת רבנן הנקבים יורדים לתהום. הלישנא העיקרית בהסבר הגמרא, כפי שהוסבר לעיל (א1), היא, שהמשנה היא כדעת ראב"ז, שהחלל שמתחת למזבח לא היה נקוב לתהום, ולכן גם ניתן היה לרדת אליו וללקט ממנו את הנסכים, כפי שמשמע גם מפירוש רע"ב במידות ג,ג. ההסבר להלכה שאין מועלין בנסכים - "משום שכבר נעשית מצותן", שנותן הרע"ב, הוא ההסבר בגמ' לשיטת ראב"ז.

גירסה שונה לפירוש רע"ב במעילה נמצאת בכת"י תימני של המשנה עם פירוש רע"ב.⁶² לפי גירסה זו פירוש רע"ב מתיישב עם פירושו למנחות ולמידות, בהתאם לשיטת הרמב"ם. שני שנויים חשובים נמצאים בגירסה זו:

א. הקטע שמובא לעיל בסוגרים, הושמט.

60. בפירושו האחרים שהובאו לעיל הוא כותב על שני נקבים ולא אחד. וראה להלן בפרק ב5, המברר כיצד ירדו הנסכים לבור.

61. העיר על כך עזרת כהנים, על המשנה במדות ג,ג.

62. כת"י Heb 4° 1336 בספריה הלאומית. כתה"י פורסם ע"י ש' מורג, בהוצאת מקור, ירושלים תשל, בשם: משנה כת"י תימני. כתב היד לדעת ש' מורג הוא בן 150-200 שנה, ולפי י' רצהבי הוא בן 100-150 שנה. נוסח הטקסט מתאים לדפוסים והוא כנראה הועתק מנוסח שבדפוס. ייחודו של כתב היד בניקודו. נוסח פירוש ר' עובדיה מברטנורה הועתק מ דפוס והוא כולל בתוכו את התיקונים שהוכנסו בדפוסים בסוף המאה ה-19. הן את תיקוני תוספות יום טוב והן תיקוני מפרשים שונים שנדפסו בדפוס וילנא (הוצאת ראם) תרס"ה, עפ"י תיקוניו של אייזענשטט, וארשא תרמז. גירסת כת"י זה בפירוש משנתנו שונה מכל הדפוסים הקיימים, החל מדפוס ראשון - ויניציאה שח. בכלום וכן בכת"י פרמא 431 הנוסח הוא כפי שהובא לעיל.

ב. המלים "אין מועלין בהן", מסומנות כציטוט מהמשנה.⁶³ הסימון נעשה ע"י סימון באות זהה במשנה ובציטוט בפירושו. "יצאו לשיתין" מסומן באות ג; "אין מועלין בהן" מסומן באות ד. כן יש בכתב היד גרשיים בסוף כל פירוש קטע מהמשנה, וכך גם בפירושו משנה זו, ולפי הסימונים הנ"ל.

לפי גירסת כתה"י התימני השיתין הם הנקבים. מכיון שהגירסה שהיתה לרע"ב במשנה היתה שיתין ולא שית', הוא הסביר שאין מועלין בנסכים כבר בנקבי השיתין, עוד לפני שירדו לבור ההיקוות. הסבר זה זהה להלכה שברמב"ם - הל' מעילה ב, ט - ולפירושו למשנה (ראה לעיל), ומתיישב גם עם הסברי רע"ב במשניות האחרות.

השמטת הקטע שבסוגרים נראית אמנם כטעות הדומות בגלל המלה "הנסכים". מאידך, השינויים האחרים מעידים שהמעתיק עשה את מלאכתו מתוך הבנה ותשומת לב לפירוש. הוא סימן את המלים "אין מועלין בהן", כציטוט מהמשנה, וכן סימן את סוף הפירוש של הקטע הקודם בגרשיים, כמקובל בהעתקתו, בעוד שבכל הדפוסים מלים אלו הן חלק מפירושו רע"ב. נראה לכן, שהמעתיק הגיה את הפירוש כדי להתאימו לשיתת המב"ם.⁶⁴ אמנם המלה "תהום" אינה מתיישבת עם שיטת רב"צ, לפיה בור ההיקוות אינו נקוב לתהום, אך המעתיק השאירה, כי לא רצה, כנראה, לגעת בכתוב. יתכן שהיתה לפניו גירסה אחרת לפירושו רע"ב, והוא תיקן את נוסח הדפוס לפי גירסה זו, מכח הקושיות דלעיל.

ג. הספלים שבראש המזבח, וניסוך המים והיין

בפרק זה נברר את מהותם של הספלים שהיו בראש המזבח ושימשו לניסוך מים ויין, ואת הדרך בה ירדו הנסכים לבור ההיקוות שמתחת למזבח. אגב כך נברר היכן היה מקום הניסוך בחג הסוכות ומדי יום. שיטת הרמב"ם עוררה קשיים רבים בהבנתה. נסביר את שיטתו בהמשך למה שהוסבר לעיל בפרק א על השית והשיתין, כך שדבריו לא יראו כסותרים מקורות חז"ל הדנים בנושא זה.

1. ניסוך מים ויין¹ על המזבח

מידי יום, בסיום סדר הקרבת התמיד של שחר ושל ערב, ניסכו יין על המזבח.² כן ניסכו על המזבח יין של קרבנות ציבור ויחיד הטעונים ניסוך,³ וכן יין שהובא בנדר או

63. הדגשה של המובאות מהמשנה בפירושו, נעשתה לראשונה בדפוס השלישי של פירוש רע"ב - דפוס מנטובה שכא-שכב, ע"י נקודה אחרי המלים המצוטטות מהמשנה. בדפוסים שקדמו לו (ויניציאה שח-שט, טרינו שט-שכ), קיימת רק ההפרדה של סוף פירוש משנה שלמה, ע"י נקודתיים. כך גם בכת"י פרמה.

64. אין סביר להניח שלאחר "גילוי" טעות ההשמטה, המעתיק תיקן את סימון המובאה מהמשנה. מקרה של טעות הדומות שלא תוקן, הוא בפירושו רע"ב למנחות ה, ז, בד"ה ותנופה שחוטים. הושמט קטע, מהמלים "צו את אהרן" עד "בחוזה ושוק שלהן". בשיחתי עם פרופ' זוסמן הוא נטה לסברה זו, שהמעתיק תיקן את נוסח הדפוס.

1. הביטוי "ניסוך מים ויין", (ראה משנה, זבחים ו, ב, יומא כד, א-ב ובמקומות נוספים) מקדים את המים לפני היין, למרות שניסוך יין הוא התדיר - נעשה מידי יום, ואילו ניסוך מים נעשה רק בסוכות. ר' עמנואל חי ריקי, בפירושו הון-עשיר למשנה, מסביר זאת בכך שמקום ספל המים היה מערבי יותר, ולכן היה קרוב יותר לקרן המזבח, וקרוב יותר "לפני ה'" שהוא המערב. לכן גם בסוגית הגמרא בזבחים סג, ב לגבי מקום חטאת העוף הנוסח הוא קרן מערבית דרומית ולא דרומית מערבית כי מקומה נלמד מהפסוק: "הקרוב אותה בני אהרון לפני ה' אל פני המזבח". מאידך, במשנה שם גורסים דרומית מערבית, כי בתחילת המערב מתחיל מקום חטאת העוף והניסוך, ואין מעבירין על המצוות. אך ראה בשיטה מקובצת, שגורס במשנה "מערבית דרומית". לפי דבריו תובן גם הגירסה "מערבית דרומית" במשניות, זבחים ה, ג ותמיד ז, ג, העוסקות בהקפת המזבח, שכן הכהן מגיע תחילה לצד המערבי של הקרן, בעוד שמשנתנו עוסקת בכהן ההולך ישירות לקרן ולכן היא נזכרת בלשון "דרומית מערבית", אך המים מוזכרים תחילה כי מקומם קרוב יותר "לפני ה'". ראה גם בחידושי מהרי"ח ובפ"י שושנים לדוד לזבחים שם, שתולה זאת בלימוד מצוות הניסוך מהפסוק "ונסכיה" (זבחים ק, ב).

בנדבה.⁴ מים נוסכו על המזבח רק בחג הסוכות, יחד עם ניסוך היין של תמיד של שחר.⁵ כמות היין שנוסכה היתה תלויה בקרבן. לקרבן עז, כבשה או כבש בן שנתו - רביעית ההין (שלושה לוגין); לקרבן איל - שלישית ההין (ארבעה לוגין); לקרבן בקר - חצי ההין (ששה לוגין).⁶ יין שהובא בנדבה היה חייב להיות של שלשה לוגין, או ארבעה, או ששה לוגין ויותר.⁷ ניסוך המים היה של שלשה לוגין - לדעת רבן, ולוג אחד - לדעת רבי יהודה.⁸ מקום הניסוך היה הקרן הדרומית מערבית של המזבח:

ושלשה דברים היתה אותה הקרן משמשת מלמטה, ושלשה מלמעלה ... מלמעלה - ניסוך המים והיין ועולת העוף כשהיא רבה במזרח. (משנה, זבחים ו,ב)

2. ספלי הניסוך - חיבורם למזבח וחוטמיהם

הספלים שבראש המזבח ששימשו לניסוך, נזכרים במשנה המתארת את ניסוך המים בסוכות:

ניסוך המים כיצד? צלוחית של זהב מחזקת שלשת לוגים היה ממלא מן השלוח. הגיעו לשער המים, תקעו והריעו ותקעו. עלה בכבש ופנה לשמאלו, ושני ספלים של כסף⁹ היו שם. רבי יהודה אומר: של סיד היו, אלא שהיו משחרין (פניהם) מפני היין. ומנוקבין כמין שני חוטמין דקים: אחד מעובה ואחד דק, כדי שיהיו שניהם כלין בבת אחת. מערבי של מים, מזרחי של יין. ערה של מים לתוך של יין, ושל יין לתוך של מים - יצא. רבי יהודה אומר: בלוג היה מנסך כל שמונה. ולמנסך אומרים לו: הגבה ירך! שפעם אחת ניסך אחד על גבי רגליו ורגמוהו כל העם באתרוגיהן. (משנה, סוכה ד,ט)¹⁰

האם היו הספלים מחוברים למזבח?

התוספות בסוכה (מח,א ד"ה שני ספלים) אומרים שהספלים היו מחוברים למזבח בגלל הכלל "מעלין בקדש ולא מורידין". את מי הניסוך הביאו בצלוחית של זהב. לפי הכלל הנ"ל הספלים היו צריכים להיות של זהב, אלא מכיון והם היו מחוברים למזבח, הם אינם נחשבים כלי, אלא כגופו של מזבח, והוא קדוש מכל הכלים.¹¹

2. משנה, תמיד ז,ג; רמב"ם הל' תמידין ומוספין ו,ה-ח. סיום סדר העבודה היה: העלאת איברים מן הכבש למזבח, ברכת כהנים, העלאת מנחת סולת הנסכים, הקטרת חביתין, ניסוך היין ושירת הלויים. ראה המקורות הנ"ל וכן בבבלי, יומא לג,א.
3. פירוט הקרבנות הטעונים ניסוך, ראה: משנה, מנחות טו,ו; בבבלי, בגמרא, שם צ,ב; רמב"ם הל' מעשה הקרבנות ב,ב-ג.
4. משנה, מנחות יב,ד-ה; רמב"ם הל' מעשה הקרבנות יד,א; יז,יב.
5. יומא כו,ב; הל' תמידין ומוספין י,ו. ניסוך המים יפורט להלן.
6. במדבר טו,ה-י; רמב"ם, הל' מעשה הקרבנות ב,ד.
7. משנה, מנחות יב,ד; רמב"ם, הל' מעשה הקרבנות יז,יב-טו.
8. משנה, סוכה ד,ט.
9. במשנה שבבבלי, בכת"י מינכן: "שני ספלים של זהב", וכשהמשנה מובאת בסוגית הגמרא: "שני ספלים של כסף". ראה בדקדוקי סופרים שם, שהגירסה "של זהב" מוטעית. גם מדברי ר' יהודה "אלא שהיו מושחרין", משמע כך.
10. ראה בתוספתא ג,ד.
11. ראה ריטב"א בשם י"א: המזבח "מקודש ומעולה מכל הכלים". גם המאירי, תוס' הרא"ש ותפארת ישראל סוברים שהספלים היו מחוברים למזבח. בביאור תולדות אדם לספרי, שלח א (קז) (עמ' קעה), כותב, שגם דעת הרמב"ם שהספלים היו מחוברים למזבח. הוא מוכיח זאת מלשון הרמב"ם בהל' מעשה הקרבנות ב,א: "ויתנסך היין על המזבח". בהמשך דבריו הוא כותב שיתכן שהם היו קבועים בסיד היסוד. אך כפי שיובהר להלן באריכות בהסבר הלכה זו ברמב"ם, לא ניתן לומר כן, היות והניסוך היה למעלה בקרן ולא ביסוד.

דעת הריטב"א היא, שלשיטת רש"י הספלים לא היו מחוברים למזבח.¹² הוא מדייק מלשון רש"י, שהחוטמים יצאו משפת הספלים. מכיון שהניסוך היה צריך להיות ישירות לנקבים שבמזבח, היה צורך להטות את הספלים בעת הניסוך, ולכן הם לא יכולים היו להיות מחוברים לגוף המזבח.

על מהותם של חוטמי הספלים דעות שונות בין הראשונים :

- א. זרבובית שבלטה מהספל (רש"י, רמב"ם).
- ב. הספל היה בצורת חוטם - צורת משפך (תוס', ריטב"א בפירוש ראשון, מאירי).
- ג. צנור ('שפופרת') שיצא מתחתית הספל (תוס', ריטב"א בפירוש שני, תוס' הרא"ש).
- ד. לספלים לא היו חוטמים, והכונה לנקבים במזבח, להם היתה בליטת חוטם כדי שלא ייסתמו (תוס', תוס' הרא"ש בפירוש שני).

שיטת רש"י מבוארת בפירושו בסוכה מח, ב, ד"ה כמין שני חוטמין: "חוטם אחד בספל ונקב אחד בחוטמו, והכהן מערה בפי הספלים, והנסכים מקלחין ויורדין דרך החוטמין על גב המזבח." ביומא כו, ב, בד"ה ולמנסך את המים, אומר רש"י על הספל: "שהוא נקוב כמין חוטם דק, שהיין מקלח ויוצא בו, והוא הניסוך." מדברי רש"י בסוכה הבינו התוס' (ד"ה כמין) ותוס' הרא"ש, שלספלים היה חוטם בולט - זרבובית. הריטב"א מוסיף, שלשיטת רש"י החוטם יצא משפת הספל, ודרכו נשפך היין על המזבח. כדי שהיין יישפך ישירות לנקב שבמזבח, היה צורך להטות את החוטם כנגד הנקב (ראה עוד להלן בהסבר שיטת הריטב"א, וכן בהסברנו על ירידת הנסכים לבור).

הרמב"ם בפירוש המשנה בסוכה כותב: "הדד (במקור בערבית: אלמבזל) שבספל של מים היה צר יותר מזה שבספל של יין" (תרגום הרב קאפח). השהו גם עם המשנה יומא ג, יא: "בן קטין עשה שנים עשר דד לכיור". במשנה זו הרמב"ם מפרש את המלה דד באותה מלה בערבית בה פירש את המלה חוטם במשנה בסוכה (אלמבזל). ייתכן אפוא שהרמב"ם מפרש את החוטם כרש"י - זרבובית.

הריטב"א סובר שהספלים היו מחוברים למזבח, וכי הניסוך היה ישירות לנקב שבמזבח. החוטם היה לכן בתחתית הספל. הוא מביא שני פירושים :

- א. צורת הספלים היתה כשל משפך - קונוס.
 - ב. מתחתית הספל יצא צנור דק - "שפופרת בולטת כמו שעושים למשפך". צנור זה נכנס לנקב שבמזבח, וכך המים והיין יכולים היו להישפך ישירות לנקב שבמזבח.
- התוספות, המבארים שהחוטמים יורדים מהספלים לשיתין, יכולים להיות מוסברים לפי שני פירושו של הריטב"א.
- המאירי כותב: "אותן הספלים כמין שני חוטמין, ר"ל, כמין שני נקבי החוטם." מכיון שגם הוא סובר כריטב"א, שהספלים היו מחוברים למזבח, ייתכן שגם המאירי מסביר כמו הפירוש הראשון בריטב"א.

שיטת התוס' ותוס' הרא"ש בפירוש שני היא, שלספלים כלל לא היה חוטם. הכוונה במלים "כמין שני חוטמין דקין" היא לנקבים שהיו במזבח, ואשר דרכם ירדו הנסכים לשיתין, ועליהם היה "כמין חוטם", כדי שהנקב לא ייסתם.

12. ר' משה קזיס בביאורו למידות סובר שהספלים לא היו מחוברים למזבח, אך היו להם בסיסים ועליהם הם עמדו.

הבבלי בסוכה מח,ב מסביר את העובי השונה של החוטמים בכך שכמות הניסוך של היין והמים, לדעת חכמים, היתה שווה - שלשה לוגין, וניסוכם היה צריך להסתיים בבת אחת. אולם מאידך, צמיגותם שונה - "חמרא סמיך, מיא קליש". כדי שהניסוך יסתיים יחד, היה חוטם היין "מעובה".

בירושלמי (סוכה פ"ד ה"ו) דעה הפוכה על צמיגות המים והיין, ולכן גם דעה הפוכה על החוטמים: "נקב שאינו מוציא מים מוציא יין", ולכן: "המעובה של מים, והמידק של יין".¹³

בפירוש "מעובה" ו"דק" שבמשנה, דעות שונות בין המפרשים:

- א. מעובה ודק מתיחסים לגודל הנקב שבתחתית הספל או החוטם (רש"י, ר"ח, מאירי, תבנית היכל).
- ב. ההתייחסות היא לבסיס הספל ולעוביו ("שולי הספלי"), אך הנקב היה בקוטר זהה (תוס' ותוס' הרא"ש).
- ג. היה עובי שונה של דפנות החוטם. קוטרם החיצוני היה אחיד, ולכן חללם הפנימי היה שונה (רמב"ם).

הרמב"ם, שפירושו למשנה הובא לעיל, מתייחס לחוטם עצמו, ולא לנקב שבקצהו, ולגביו מוסבות המלים עבה ודק. אמנם בהלכות תמידין ומוספין י,ז הוא כותב: "ושל מים היה נקב שלו דק משל יין", אלא שבהלכה זו הוא מצטט את הגמרא, ואת פירושה יש להבין לפי מה שהסביר בפירוש המשנה. מעשה רוקח מבאר את דברי הרמב"ם בהל' תמידין ומוספין לפי שיטת התוס', שעבה ודק מתייחסים לעובי בסיס הספל.

הסבר הרמב"ם בפירוש המשנה ניתן להבנה גם על המידות החיצוניות של החוטמים וגם על מידותיהן הפנימיות - חללם. כלומר, ייתכן שהחוטמים היו שונים בגודלם, ויתכן שהיו זהים בגודלם החיצוני ושונים בחללם.

הרש"ש בסוכה מסביר "עבה" ו"דק" בהתייחס לקוטר הפנימי של החוטמים. מידותיהם החיצוניות היו זהות, אולם הקוטר הפנימי של חוטם המים היה צר יותר מאשר חלל חוטם היין, ודפנותיו היו עבות יותר. לכן הואטה מהירות יציאת המים והשוותה לזו של יין. כך יש להבין גם את הסבר הרמב"ם.

3. שיטת ר' יהודה: קשוואות לניסוך

במשנה (סוכה ד,ט): "רבי יהודה אומר: של סיז היו." רבי יהודה סובר אפוא שהספלים לא היו מכסף, אלא מסייד. הריטב"א ותוס' הרא"ש מניחים בפשטות, שלדעת ר' יהודה הספלים היו מחוברים למזבח, בדומה לדבריהם בשיטת חכמים.

בברייתא שבבבלי (סוכה מח,ב):

ר' יהודה אומר: שני קשוואות היו שם, אחד של מים ואחד של יין. של יין - פיה רחב; של מים - פיה קצר, כדי שיהו שניהם כלין בבת אחת.

13. הב"ח ויפה עיניים בבבלי, קרבן העדה ושירי הקרבן בירושלמי העירו על הדעה השונה בירושלמי. ראה גם במשנה, כלים ג,ב; מכשירין ג,ב; שבת ח,ד; ובמפרשים שם; י"ג אפשטיין, תרביץ ו (תרצה) עמ' 490 הערה 21, ובשערי תורת ארץ ישראל עמ' 270.

הגמרא לומדת מברייתא זו, שהסיפא של משנתנו - "אחד מעובה ואחד דק" - אינה מדברי רבי יהודה. שיטתו של ר' יהודה היא, שניסוך המים היה של לוג, ואילו ניסוך היין היה של שלשה לוגין. לכן חייב להיות שוני בקיבולת כלי הניסוך ובחוטמים. ולכן ההבדל היה "פיה קצר" מול "פיה רחב", במקום מעובה ודק.

הקבלה זו של "קצר" ו"רחב" מול "מעובה" ו"דק" מעידה לכאורה שההתייחסות היא רק לחוטמי הספלים, שלגביהם ר' יהודה חולק. מחלוקתו היא גם לגבי החומר ממנו הם היו עשויים - סיד ולא כסף - וגם בנוגע למיבנה החוטמים. אולם, דבריו ברישא של הברייתא - "שני קשוואת היו שם" - יכולים להיות מובנים אחרת. מחד, שהיו קשוואות ולא חוטמים, כפי שביארנו; ומאידך, שהיו קשוואות ולא ספלים. כלומר, רבי יהודה חולק גם לגבי כלי הניסוך עצמו, ולא רק לגבי צורת חוטמו. בדרך זו פירש ר"ח בגמרא. לדבריו, מכאן הוכחת הגמרא שמשנתנו אינה כר' יהודה. לפי ר"ח ר' יהודה חולק על חכמים בשלושה דברים.¹⁴ א - כמות המים שנוסכה; ב - היו קשוואות ולא ספלים; ג - "של סיד היו".

קשוות (קשוואות) מבוארות ע"י הראשונים בכמה אופנים :

א. חצאי קנים חלולים : רב האי ורש"י בפירוש ראשון.

ב. כלי מיוחד לניסוך : צלוחית¹⁵ - רב האי בשם יש מפרשים

כוסות¹⁵ - אבן עזרא בפירוש הקצר, חזקוני ורס"ג

יקוסים¹⁵ - ר"ש ורא"ש בכלים

אם רבי יהודה אינו חולק על הימצאות הספלים, נוכל לפרש את הקשוואות לפי פירוש א - חצאי קנים חלולים.¹⁶ אולם, לפי פירוש ר"ח, ר' יהודה חולק וסובר שהקשוואות היו כלי הניסוך, ואינם ספלים, ועלינו לפרש את מהותם, לפי אחת מהאפשרויות שבפירוש ב. נדון עתה בנפרד בכל אחת מהדעות הנ"ל.

קשוות נזכרות במקרא בקשר לשולחן לחם הפנים - שמות כה, כט: "קשותיו ומנקיותיו אשר יסך בהן"; שם לו, טז: "ואת הקשות אשר יסך בהן"; במדבר ד, ז: "ואת קשות הנסך"; בדברי הימים כה, יז: "והקשות". במקורות כתובים מתקופת בית שני הכתיב דומה. במגילת המקדש לג, 13: "ולקשוואות" (תחילה נכתב ולקשווא, ואח"כ הוספו האותיות ות); במגילת הנחשת יב, י: "קסאות".

במשנה, הכתיב הוא בסמך: "הגונב את הקסוה" (סנהדרין ט, ו). הבבלי (פא, ב) מבאר: "מאי קסוה? אמר רב יהודה: כלי שרת, וכן הוא אומר 'ואת קשות הנסך'". ביאור דומה נמצא גם בירושלמי, סנהדרין פ"ט ה"ז: "קסוה - קיסטא. רב יהודה אמר: כלי משל בית המקדש היה, כמה דתימר: 'ואת קשות הנסך'".

במשנה מכשירין ה, ח נזכרת "קסיא של שלחנות". רב האי גאון מפרש את המשנה עפ"י שמות כה, כט: "ועשית קערותיו וכפותיו וקשותיו", ועפ"י הגירסה בבבלי מנחות צז, א ("מנקיותיו - אלו סניפין, קשותיו - אלו קינין"; למרות שגירסתו בגמרא היא:

14. ראה גם מקורות ומסורות על סוכה מט.

15. על צורת הכלי ומקורות נוספים אודותיו (שאינם מובאים בהמשך), ראה: י' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, ערכים: צלוחית, כוס, קס.

16. כך פירש הרב ע' שטיינלץ בביאור דברי ר' יהודה.

"קשותיו - אלו סניפין, ומנקיותיו - אלו קינים". כלומר, הקשות הן צנורות כעין קנים. אולם, בשם יש מפרשים הוא מבאר את הקסיה: "שהיא צלוחית של יין, דכתיב: 'ואת קשות הנסך'".

הערוך, בערך "קסיה" מביא את פרוש רב האי גאון בשם יש מפרשים (אעפ"י שבבבלי במנחות גירסתו היתה כגירסתנו, ולא כגירסת רב האי). בערכים "קשות", "קסיה" הוא מבאר את הקשות עפ"י הסבר הגמרא בסנהדרין שהובא לעיל - כלי שרת.¹⁷ בערוך השלם הוסיף, שבתרגום אונקלוס ויונתן בן עוזיאל המלה קשות מתורגמת קסווא או קשווא, וכי במובן זה של כלי שרת יש לפרש גם את התוספתא בסוף פרק א בזבחים: "היין שניסכו בקסווא".

רש"י בשמות כה, כט, מבאר את "קשותיו": "כמין חצאי קנים חלולים הנסדקין לאורכן... ובלשון ערבי כל דבר חלול קרוי קסוא". פירוש זה הוא כפירושו הראשון של רב האי גאון, למרות שגירסתו בבבלי במנחות שונה. רק בשם "יש מחכמי ישראל" הוא מפרש שקשותיו הם הסניפין (כגירסתנו במנחות). כמו"כ ציין, שאונקלוס אינו מפרש כן.¹⁸ אבן עזרא חולק על הפירוש הראשון של רש"י, ובפירושו הקצר שם הוא מבאר את הקשות ככוסות בהם נתנו מים ללוש את הלחם או שניסכו בהם.¹⁹ גם חזקוני פירש את הקשות ככלי ליציקת מים על הסולת לצורך הלישה, ואילו רס"ג פירש שהכוונה לכלי לשמן.

במשנה כלים ד, ג נזכרים "קוסים צידונים". הר"ש מסביר "קוסים" בהקבלה ל"קשות הנסך" (במדבר ד, ז), וזאת עפ"י הבבלי בסנהדרין פא, ב, אשר מזהה את הקסיה עם "קשות הנסך".²⁰ כך גם דעת הרא"ש, אשר גירסתו במשנה בכלים היא "קשות" במקום "קוסים". הוא מפרש: "קשות - כמו קשות הנסך".²¹ הכלי המתואר שם הוא כלי קיבול, הדומה לכוס אך ללא בסיס, ולכן לא ניתן היה להניחו ללא סמיכה ע"י דבר אחר.

4. מיקום הספלים וסידורם

"ושני ספלים של כסף היו שם" (משנה, סוכה ד, ט). שם - בקרן הדרומית מערבית של המזבח. המשנה אינה מתארת את המיקום המדויק של הספלים בקרן המזבח. תיאור מפורט יותר נמצא במשנה שבבבלי, בכת"י וטיקן: "ושני ספלים של כסף נתונים אצל הקרן זה לפני זה, סמוכים זה לזה היו שם". הספלים היו בצד הקרן, אך גם תיאור זה אינו מדויק דיו.

קרן מזבח היתה קוביה שמידותיה אמה.²² לשיטת רש"י והרמב"ם היא ניצבה בפינת

17. הרמב"ם, בפירושו המשנה בסנהדרין מבאר שהקסיה היא כלי שרת - לפי "קשות הנסך", ואת המלה "קסיה" במשנה במכשירין הוא מבאר ככיסוי. כך ביאר גם באלמרשד אל כאפי (המדריך המספיק) לר' תנחום הירושלמי, בערך "קסיה" - "והוא כלי מכלי שרת", אך ביאור השם הוא מכסה.

18. ראה גם בתוס' בזבחים צו, ב ד"ה לא.

19. ראה: חומש מחוקקי יהודה, פירוש יהל אור

20. גם במשנה בכלים טו, ו, לגבי "קסייה של זורי גרנות", מביא הר"ש את דברי הערוך בערך "קסיה" הנ"ל. אך ראה בפירושו מים טהורים שם, וכן בחזון נחום במשנה, מכשירין ה, ח.

21. הערוך בערך "קסם" מזהה את הקוסים עם כוסות, אך אינו מקביל את הקוסים לקסווא או ל"קשות הנסך" שבתורה.

22. משנה, מידות ג, א; היא נמדדה באמה של חמשה טפחים - משנה כלים יז, א; בבלי עירובין ד, א מנחות צו, א-ב. לשיטת רש"י, גובהה, אורכה ורוחבה של הקרן היו חמשה טפחים (עירובין ד, א, ד"ה וזה גב המזבח. מנחות צו, א ד"ה חוץ ממזבח הזהב; צח, א ד"ה לא שנה הכי). לשיטת הרמב"ם גובהה חמשה טפחים אך אורכה ורוחבה ששה טפחים (בביאורו למשנה, מידות ג, א. ראה גם בהלי בית הבחירה ב, ח ובמשנה-למלך שם). ראה עוד בפרק ד, הערה 14.

המזבח, ולכן צידה החיצוני היה המשך גוף המזבח.²³ שיטת הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם - שהקרה כנסה שני טפחים מקצה המזבח.

היעב"ץ (בחינושו על הל' ביהב"ח ב,ח) סובר כראב"ד. ב"תבנית המזבח"²⁴ הוא מצייר את מבנה המזבח לשיטת הראב"ד, וברוח שבין הקרה ובין צידו הדרומי של המזבח, שהיה בן שני טפחים, הוא מציין את מקום "שני חוטמין לניסוך". בעקבותיו פירש כך גם תפארת ישראל, ב"צורת המזבח" אות ח. הוא מעיר שלשיטת הרמב"ם, שהקרנות היו בשפת המזבח, מסתבר שהספלים היו בצד הצפוני של הקרה. לשיטת הראב"ד הוא ממקם אותם בצד הדרומי, כי בצד הצפוני הם יפריעו להילוך הכהנים. לפי שיטה מקובצת בשם רבנו פרץ הספלים היו בגובה ראש הקרה (זבחים סד,א, אות ז).

"מערבי של מים מזרחי של יין" - נוסח זה הוא נוסח המשנה בדפוסים ובכתבי היד, וכן בירושלמי.²⁵ לפי נוסח זה, הספל המזרחי מבין שני הספלים שסודרו זה אחר זה בכיוון מזרח מערב, היה של יין. זו גם המשמעות של נוסח התוספתא: "מערבי של מים היה (בדפוס: הרי) דרך הרגילה למזרחי של יין" (מהדורת ליברמן).

הנוסח במשנה שבבבלי שונה מנוסח המשנה, והוא מופיע בכמה גירסאות:

הנוסח הרגיל:²⁶ מערבו של מים מזרחו של יין.

כת"י מינכן: מערבו של מים, ומזרחו של יין זה הוא מערבו של מים [בדק"ס: של יין].

כת"י ב' בדק"ס:²⁷ מערבו של מים זהו מזרחו של יין, מזרחו של יין זהו מערבו של מים.

כת"י וטיקן: נתונים אצל הקרה זה לפני זה סמוכים זה לזה היו שם.

לפי גירסת כת"י מינכן וכת"י ב' הספל המזרחי הוא הספל שבו ניסכו מים, ואילו בספל המערבי ניסכו יין. המאירי כותב על גרסת כת"י ב, כי הספלים נגעו זה בזה. גירסה זו קשה, מכיון שניסוך המים היה רק בחג הסוכות, ואילו ניסוך היין נעשה מידי יום. למרות זאת הספל המיועד ליין היה המרוחק יותר מבין שניהם, ולא היה ראשון בדרכו של הכהן.²⁸ מכח קושיה זו מצדד המאירי בגירסת רש"י ומסביר, שלפיה הספל המזרחי הוא של יין.

גירסת רש"י היא 'הנוסח הרגיל' שהובא לעיל. אולם בביאור המשנה הוא מסביר את מיקום הספלים בדומה לגירסת כת"י וטיקן: "הספלים נתונים אצל הקרה זה לפני זה סמוכים זה לזה - אחד לצד מערב, ואחד לפני הימנו, דהיינו למזרח."

23. רש"י בסוכה מה,א ד"ה עלה אמה (וכן דעת תוס' שם); זבחים נד סע"א ד"ה ומביא מלבן של אמה; רמב"ם הל' בית הבחירה ב,ז, וכן בביאורו למשנה, מידות ג,א.

24. נדפס בתחילת ספרו לחם שמים, במהדורה הראשונה, וואנויבעק תצג (בעמוד השער: תפח. תאריך זה תוקן בהערה שבחלק ב).

25. כך גם בגירסה שמובאת בריטב"א ובפסקי הרי"ד.

26. גירסת רש"י בבארו את המשנה וכן במאירי בשם רש"י, ובכמה דפוסים. לפי דק"ס, ברש"י כת"י גירסה אחרת - כמו שבמשנה (מערבי ... מזרחי ...). ראה להלן שרש"י מבאר נוסח זה בלשון דומה לנוסח כת"י וטיקן.

27. מובאת במאירי בשם "גירסת הספרים". דק"ס כותב, כי גרסת כת"י מינכן צריכה להיות לפי כת"י ב.

28. דקדוקי סופרים מנסה לישב את הגירסה בכך שבמקום הילוך רגלי הכהנים יש מקום לכהן אחד בלבד, ומכיון והכהן עם היין הלך ראשון הוא המשיך לספל המערבי. בגלל דרך זו בחג הסוכות, עשו כך גם כל השנה. יתכן גם לומר, שלמרות שלא נאמר בניסוך "לפני ה'", רצו שהוא יהיה כמה שיותר לצד מערב. ראה בהערה 1 לעיל.

5. כיצד ירדו הנסכים לבור?

כמה נקבים היו במזבח? האם היה במזבח נקב אחד לירידת הנסכים, או שני נקבים - כנגד שני הספלים?

בנוסח הגמרא בסוכה מח, בכת"י מינכן, נמצא קטע שאינו קיים בנוסח הדפוסים והוא מובא להלן בסוגרים:²⁹

מערבי של מים [ומזרחי של יין. מערה המים והיין בפי הספלים והנסכין יורדין דרך החוטמין, ובמזבח היה נקב שבו המים והיין יורדין לשיתין של מזבח. ר' יהודה אומר: בלוג היה מנסך כל שמנה, ואומר לו לכהן מערה מים בספל, הגבה.] ת"ר, מעשה בצדוקי אחד ...

לפי נוסח זה הנסכים ירדו דרך נקב אחד שהיה בגוף המזבח, ובו ירדו גם המים וגם היין.

רש"י בסוכה מח, ב ד"ה כמין, מצטט את גירסת כת"י מינכן, כחלק מפירושו למשנה, ובדף מט, ב ד"ה פוקקין את השיתין, הוא מפרש: "את הנקב שבראש המזבח".³⁰ גם בעירובין יט, א, ד"ה מעין ישיתוהו, מבאר רש"י: "נקב שבבנין המזבח, שניסוך היין של ספלים יורד לתוכו." את שני המקומות האחרונים ניתן להסביר בכך שרש"י מסביר על ניסוך היין ולכן הוא נוקט בלשון יחיד - נקב. אך אין כך בפירוש המשנה בסוכה, שם הוא כותב על נקב אחד למים וליין, אם כי גם שם ניתן לומר בדוחק שהמלה נקב מתיחסת בנפרד למים וליין, והיו באמת שני נקבים. כנגד זאת, בזבחים סא, ב, בד"ה שיתין הוסיפו, כותב רש"י בלשון רבים: "ועשו נקבים כנגדן בראש המזבח לירד הנסכים שם."

שיטת הרמב"ם היא שהיו שני נקבים בהם ירדו הנסכים. הוא מבאר זאת בפירוש המשנה בכמה מקומות: במידות ג, ג: "כי שיתין נקראין שני הנקבים שבהן יורדים יינות הנסכים"; בזבחים יח (במהדורה בתרא של פירושו - ראה כת"י ששון ומהדורת הרב קאפח); מנחות ו, ב; מעילה ג, ג. בהלכות בית הבחירה הרמב"ם אינו מזכיר כלל את הנקבים לנסכים.³¹

את השימוש בלשון רבים ברש"י וברמב"ם, תוך התייחסות רק לניסוך היין, אפשר להסביר עפ"י הנאמר במשנה בסוכה ד, ט: "ערה של מים לתוך של יין ושל יין לתוך של מים - יצא." שני הנקבים יכולים היו לשמש, בדיעבד, לניסוך היין.

פקיקת השיתין - הנקבים או הספלים?

אמר ריש לקיש: בזמן שמנסכין יין על גבי מזבח, פוקקין את השיתין, לקיים מה שנאמר (במדבר כח, ז): "בקדש הסך נסך שכר לה". (סוכה מט, ב)

רש"י מפרש שפוקקין את "הנקב שבראש המזבח, שהנסכים יורדין בו לשיתין, שייראה היין עליו כגרון מלא ושבע".

29. דקדוקי סופרים כותב שקטע זה הוא כנראה לשון הברייתא של שיטת ר' יהודה שהיו שני קשוואות.

30. היעב"ץ, בקונטרס בית הבחירה על הרמב"ם הל' בית הבחירה ב, יא, סובר, בהסתמך על רש"י בסוכה, שהיה רק נקב אחד לנסכים. לדבריו נקב זה היה מחובר לאחד מהנקבים שביסוד. לדבריו נתייחס גם בדיון על המשנה במידות ג, ג. רמז לשני נקבים אפשר אולי לראות בדרשת הגמ' בתענית כה, ב על תהלים מה, ח: "תהום אל תהום קורא לקול צינוריד". הדרשה בגמ' היא על הנסכים - מים ויין. צינוריד מוסבר ע"י רש"י: "אותן שני ספלים".

31. גם בגמרא בזבחים נד, א בתיאור של לוי "כיצד בונין את המזבח", לא מוזכרים הנקבים. אך גם בניית הקרנות שהיו חלולים לא פורטה, אף שרב כהנא, שם בע"ב מסביר כיצד הדבר נעשה.

במקבילות למאמר זה הנוסח הוא ספלים ולא שיתין: "צריכין הספלים להיות פקוקין בשעת הניסוך" (ירושלמי, סוכה פ"ד ה"ו).³² האם הנסכים נשפכו ישירות לנקבים?

שיטת רש"י: ניסוך על גג המזבח. הנסכים לא ירדו ישירות מהספלים לנקבים, אלא תחילה לגג המזבח, ומשם לנקבים.³³ רש"י מסביר זאת בפירושו לחומש, שמות כט, מ: "ונסך - לספלים ... נותן היין לתוכו והוא מקלח ויוצא דרך החוטם, ונופל על גג המזבח, ויורד משם לשיתין - במזבח בית עולמים." וכן בביאור המשנה בסוכה מה, ב ד"ה כמין: "והנסכים מקלחין ויורדין דרך החוטמין על גג המזבח, ובמזבח היה נקב."

שיטת תוס' וריטב"א: ניסוך לנקבים. התוס' בסוכה, שם ד"ה כמין, תמהים מנין לרש"י פירוש זה. לשיטתם הנסכים ירדו מנקבי הספלים ישירות לנקבים שבמזבח, דרך החוטמים שקשרו ביניהם. וכ"כ הריטב"א.

ערוך לנר בסוכה כתב, שהמקור לתוס' היא גירסת הירושלמי "צריכין הספלים להיות פקוקין". כדי שהיין יראה "כגרון מלא ושבע", היה צריך לפקוק את מקום ירידת היין לבור הנסכים. מכיון שלפי הירושלמי פקקו את הספלים, משמע ששם היה המקום היחיד בו ניתן היה למנוע את הירידה לשיתין, ומכאן שפי נקבי השיתין לא היה גלוי, כי היה מחובר לספלים. מאידך, את שיטת רש"י ניתן להסביר לפי גירסת הבבלי, "פוקקין את השיתין".

מקור אחר לשיטת רש"י מביא ר"מ קזיס בביאורו למידות ג, ג. בבית ראשון בור הנסכים היה בצד המזבח. הניסוך היה אפוא על גוף המזבח, והנסכים שתתו לרצפה, ומשם נקוו בבור.³⁴ מצות הניסוך היתה אפוא בניסוך על גג המזבח. בבית שני הגדילו את המזבח, והכניסו את בור הנסכים מתחת לו. מצות הניסוך נשארה כפי שהיתה - ניסוך על גג המזבח - והשינוי היה רק בכך שעשו נקבים לירידת הנסכים לבור, במקום שישתתו לרצפה.³⁵

הרדב"ז (בכת"י) כותב, שצריך לנסך בקרן הדרומית מערבית. אך אם ינסך בקרן אחרת והיין יזרום לקרן הדרומית מערבית לא תקויים מצוות הניסוך. גם רש"י בזבחים סג, א, במשנה בד"ה ניסוך המים והיין, כותב על קרן זו: "ששם היו השיתין, ואי אפשר לנסך אלא שם."

שיטת הרמב"ם: ניסוך על גג המזבח (כרש"י). הרמב"ם אינו כותב כיצד הגיעו הנסכים לנקבי השיתין. הוא אינו מביא במשנה תורה את דברי ריש לקיש על פקיקת השיתין (או הספלים) בעת הניסוך.

32. פסיקתא הרב כהנא ו - את קרבני לחמי (מהדורת מנדלבאום עמ' 111-112); פסיקתא רבתי פט"ז - קרבני לחמי (ב, פ); ילקוט שמעוני, במדבר, פנחס רמז תשעו.

33. יתכן ולשיטת רש"י היה שפוע כלשהו לכוון הנקבים כדי שהניסוך יזרום אליהם. ראה מה שכתב תפארת ישראל על הנקבים שביסוד הדרומי מערבי של המזבח, במידות ב, ב, אות כד. לפירושו, הדמים לא נשפכו ישירות לנקבים אלא ליסוד וזרמו לנקבים.

34. ראה: משנה, מידות ג, א; בבלי זבחים סא, ב וברש"י שם ד"ה שיתין הוסיפו.

35. ראה להסבר זה ניתן להביא מפירוש רש"י ביומא כו, ב ד"ה ולמנסך. רש"י מפרש שם על הספל "שהוא נקוב כמין חוטם דק שהיין מקלח ויוצא בו והוא הניסוך". כלומר, מצוות הניסוך היא בקילוח מהחוטם ולא בירידה לשיתין. אם הקילוח נעשה ישירות לחוטם, כמוהו בקילוח לבור הנסכים ואין כאן כלל ניסוך במזבח. ראה גם בתורת הקדש, מהדורא תניינא, לב, ס"ק ב. הוא מדייק מכך שבבית ראשון לא דרשו "שתיה כאכילה", כי אין זה דין בקיום מצוות הנסכים. ראה גם מה שכתבנו לעיל בפרק א3/ בהסבר "אין לך דבר שנעשית מצותו ומועלין בו", לגבי הנאה מדם הנסכים בירידתו לשיתין במשנה, מעילה ג, ג, ובהסבר רש"י בסוכה מט, ב: "ניסוכו הוא עיקר מצוותו"; וכן להלן בהסבר שיטת הרמב"ם.

בהלכות מעשה הקרבנות ב,א כותב הרמב"ם על ניסוך היין: "ויתנסך היין על המזבח. ואין נותנין אותו על האש, אלא מגביה ידו ויוצק על היסוד, והוא יורד לשיתין." שושנים לדוד, במשנה מנחות ו,ב, מדויק מלשון הרמב"ם, ששיטתו כרש"י,³⁶ שהניסוך לא היה ישירות לשיתין. "על יסוד" בדברי הרמב"ם בא להדגיש את הניסוך על גג המזבח, ואין כוונתו ליסוד המזבח, שהרי מקום הניסוך היה בקרן המזבח - למעלה. בנושא זה נרחיב להלן. מאידך, דעת לחם משנה היא, שהרמב"ם סובר כתוס', וזו כונתו: יוצק ליסוד - ואינו יוצק על גג המזבח.

שיטת הרמב"ם כפי הסבר שושנים לדוד, מבהירה את דברי הרמב"ם בהלכות מעילה ב,ט: "הנסכים מועלין בהן משהוקדשו. ירדו לשיתין - אין מועלין בהן." למרות שגירסתו במשנה מעילה ג,ג היא: "ירדו לשיתין אין מועלין בהן", הוא פירש אותה על השיתין, וכך גם פסק בהלכות מעילה. משמעות דבריו היא, שאין מועלין בנסכים כבר משירדו לנקבי השיתין, ולא כפי שמשמע מהמשנה, שאין מועלין רק בשית - בבור ההיקוות לנסכים.³⁷ הרמב"ם פירש אפוא את המשנה אליבא דהלכתא. ההסבר לכך הוא, שהגמרא הבינה שהמשנה במעילה היא כשיטת ראב"ז, הסובר שהיה בור היקוות לנסכים, והוא לא היה נקוב לתהום. הסיבה לכך שאין מעילה בדם, למרות שלראב"ז שורפים את הדם בקדושה, היא: "אין לך דבר שנעשה מצוותו ומועלין בו". עיקר מצות הניסוך היא בכך שהניסוך יישפך על גג המזבח.³⁸ לכן, משעה שהיין זרם מגג המזבח, ונכנס לנקבי השיתין, הסתיימה מצות הניסוך, ומאז אין מועלין בו.³⁹

6. הניסוך לספל - מידי יום או בחג בסוכות בלבד

מלשון הספרי וממקורות חז"ל נוספים משמע שניסוך היין בספל היה כל השנה, ולא רק בחג הסוכות. הדברים אמורים הן לגבי ניסוך יין של קרבנות והן לגבי יין שבא בנדר או בנדבה.

"וכי תעשה בן בקר ... והקריב על בן הבקר ... ויין תקריב לנסך" (במדבר טו, ח-י) - שמן לבילה ויין לניסוך. "אישה ריח ניחוח לה" (שם י) - על גבי ספלים. אתה אומר על גבי ספלים, או אינו על גבי האשים? אם אמרת כן, נמצאת מכבה את המדורה, והתורה אמרה "אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה" (ויקרא ו,ו). הא מה ת"ל "אשה ריח ניחוח לה"? על גבי ספלים. "אשה ריח ניחוח לה" - נחת רוח שאמרת ונעשה רצוני. (ספרי, במדבר, שלח א, קז; מהדורת הורוביץ עמ' 110)⁴⁰

בתרגום יונתן בן עוזיאל לבמדבר טו, ז - "ויין לנסך שלישיית ההין תקריב": "וחמר עינבא תלתות הינא תקריב בספלי לניסוכא". כלומר - הניסוך בספלים.⁴¹

36. דעת שושנים לדוד היא שהניסוך שבכל יום היה בספלים. דיוקו נכון גם לדעות שהניסוך בספלים היה בחג הסוכות בלבד. כפי שנראה להלן, זו דעת הרמב"ם.

37. על שיטת הרמב"ם בהבחנה בין שית ושיתין ראה לעיל בפרק א/4.

38. ראה ברש"י, סוכה מט,ב ד"ה שנעשית מצותו: "ניסוכו הוא עיקר מצוותו"; יומא כו,ב ד"ה ולמנסך, שהובא בהערה 35.

39. להבנה טובה יותר ראה בפרק א, על שית ושיתין, שם הוסברה המשנה, שיטת ראב"ז ושיטת הרמב"ם הסובר כראב"ז.

40. לפי לשון הספרי, ומהתוספתא בסוכה הוכיח ר' דוד פרדו בספרי דבי רב, שכל ימות השנה, וגם נסכים הבאים מחמת עצמם נוסכו בספלים. התוספתא מובאת להלן.

41. כך פירש שם גם רש"י - במדבר טו, ד: "והקריב המקריב" - "והיין לספלים כמו ששינו בסוכה". ראה עוד להלן על שיטת רש"י.

גם מהתוספתא משמע שהניסוך בספלים. התוספתא זבחים ט, א עוסקת במחלוקת ר' יהושע ורבן גמליאל שבמשנה שם ט, א. לדעת רבן גמליאל, "כל הראוי למזבח - אם עלה לא ירד", ולכן לגבי נסכים דעת רבן גמליאל: "לא ירדו". על כך נאמר בתוספתא: "הדם, כדברי רבן גמליאל, זורקו על גבי האישים; נסכים - נותנו לספלים."

התוספתא במנחות יב, ד והבבלי שבתא זבחים צא, ב עוסקות בדין המשנה במנחות יב, ה, האם אפשר לנדב שמן. בתוספתא נאמר: "המתנדב יין, כדברי ר' טרפון - לספלים" (הנוסח בבבלי: ר' עקיבא). התוספתא מובאת בבבלי, ומוסברת לדעת ר' יהודה, הסובר שדבר שאין מתכוון אסור: "ת"ש: יין כדברי ר' ע' לספלים ... ועוד תניא: יין נסך לספלים. או אינו אלא לאשים? אמרת, לא יכבה." לשיטת שמואל, הסובר שדבר שאין מתכוון מותר, הניסוך היה על האש.⁴²

מהתוספתא בסוכה ג, ד מדייק חסדי-דוד⁴³ שניסכו בספל מידי יום. נאמר בה: "שני ספלים של כסף היו בראשו של מזבח, אחד של מים, ואחד של יין. מערבי של מים. היה דרך הרגילה למזרחי של יין." כלומר, ברגיל - מדי יום - הכהן ניסך בספל המזרחי.

דעת רש"י היא, שהניסוך מדי יום היה בספלים. ראה עירובין יט, א ד"ה מעין ישיתוהו: "כמעין של שיתין - נקב שבבנין המזבח, שניסוך היין של ספלים יורד לתוכו כל השנה, כדאמרינן בלולב וערבה" (סוכה מט, ב). כך משמע גם מפירושו לחומש.⁴⁴

בדעת הרמב"ם חלוקות דעות המפרשים. דעת הכסף משנה (הל' מעשה הקרבנות ב, א) היא שהניסוך לספל היה רק בסוכות. ואילו לחם משנה ומהר"י קורקוס סוברים, שניסכו מדי יום לספל. בהמשך הדברים נבאר את שיטת הרמב"ם כשיטת הכס"מ.

7 היכן ניצב הכהן בעת הניסוך?

בעבודות שנעשו על גבי הסובב נאמר במשנה במפורש, שהכהן פנה מהכבש לסובב: "עלה בכבש ופנה לסובב, ובא לו לקרן דרומית מזרחית" (משנה, זבחים ה, ג ועוד). לגבי הניסוך נאמר במשנה סוכה ד, ט: "עלה בכבש ופנה לשמאלו, ושני ספלים של כסף היו שם." מנוסח זה ניתן להבין שהמדובר בראש המזבח. רש"י מוכיח מכאן, שלא היה כבש שחיבר את מערב הכבש הגדול עם הסובב,⁴⁵ ולכן שלושת הדברים עליהם נאמר שנעשו בקרן הדרומית מערבית של המזבח, "מלמעלה" (ניסוך המים והיין, ועולת העוף כשהיא רבה במזרח" - משנה זבחים ו, ב) נעשו ע"י הכהן בראש המזבח, בצד הקרן.

התוס' חולקים על רש"י (זבחים סד, א ד"ה יותר), וסוברים שהיה כבש שחבר את הכבש הגדול לסובב, במערב; ושאת עולת העוף בקרן הדרומית מערבית הכהן מלק

42. הרמב"ם בהל' מעשה הקרבנות טז, יד פסק לגבי יין הבא בנדבה: "מנסכו על גבי השיתין ככל הנסכים". כלומר, כר' יהודה. בעוד שהוא פוסק כר' שמעון, שדבר שאין מתכוין מותר. ראה בכסף משנה, שם, וכן בפ"ב ה"א.

43. ראה לעיל בהערה 40 את דבריו בספרי דברי רב על הספרי.

44. ראה בהערה 41 לעיל.

45. רש"י זבחים סד, א ד"ה צבר את הגחלים. תו"ט בזבחים ו, ג מסביר שלרש"י היה כבש בו ניתן היה לרדת מהסובב ליסוד, בקרן הדרומית מערבית, אך לא היה חיבור בין הסובב ובין הכבש הגדול. בכך מתורצת שאלת התוס' בדף סד, א בד"ה יותר. לאחר סיום נתינת מתנות החטאת, הכהן לא היה צריך לחזור על עקבו, אלא הוא יכל לרדת ליסוד. הריטב"א מביא בשם יש אומרים, שבראש הכבש היה בכל צד כבש קטן לכל קרן.

בעומדו על הסובב, כפי שהיה עושה בקרן הדרומית מזרחית (שם לכל הדעות הכהן היה על הסובב).

ניסוך המים והיין נזכרים במשנה בזבחים ו,ב יחד עם עולת העוף, שנעשים בקרן הדרומית מערבית, למעלה. השאלה הנשאלת היא: האם לשיטת התוס' גם את הניסוך עשה הכהן בעומדו על הסובב, או שלגבי הניסוך מודים התוס' לרש"י שהכהן המנסך עמד בראש המזבח? נבחן זאת לאור מקורות חז"ל העוסקים בענין זה:

המשנה בתמיד ז,ג מתארת את ניסוך היין של קרבן התמיד:

בזמן שכהן גדול רוצה להקטיר, היה עולה בכבש והסגן לימינו. הגיע למחצית הכבש, אחז הסגן בימינו והעלהו ... בא לו להקיף את המזבח, מהיכן הוא מתחיל? מקרן דרומית מזרחית, מזרחית צפונית, צפונית מערבית, מערבית דרומית. נתנו לו יין לנסך. הסגן עומד על הקרן והסודרים בידו ... שחה לנסך, והניף הסגן בסודרין.

המשנה מתארת את הקפת המזבח שנעשית ע"י הכהן הגדול - לשיטת רש"י ורא"ש; או, לשיטת הרמב"ם, ע"י כל כהן שרוצה להקיף,⁴⁶ והיא נעשית ללא שהכהן מחזיק את היין. רק בהגיעו לקרן הוא קיבל את היין לניסוך. כאשר לא נעשתה הקפת המזבח, הכהן עלה בכבש ופנה ישירות לקרן:

ושלשה דברים היתה אותה הקרן משמשת מלמטן ושלשה מלמעלן ... מלמעלן: ניסוך המים והיין ועולת העוף כשהיא רבה במזרח. כל העולים למזבח עולין דרך ימין ומקיפין ויורדין דרך שמאל, חוץ מן העולה לשלשה דברים אלו שהיו עולים וחוזרים לעקב. (משנה, זבחים ו,ב-ג⁴⁷)

ההסבר שניתן בגמרא לכך שאין מקיפין את המזבח בשלושה דברים אלו, הוא: "נסכים - שמא יתעשנו, ועולת העוף - שמא תמות בעשן" (זבחים סד,א).

מהמשניות הנ"ל ומהסבר הגמרא משמע שהכהן היה בראש המזבח בעת הניסוך, מהנימוקים הבאים:

א. סדר עבודות התמיד היה תחילה זריקת איברים, ואח"כ נאמר "בא לו להקיף". לא נאמר שהכהן ירד מהכבש לסובב.⁴⁸ גם אם נפרש כרש"י, שההקפה היא רק בכהן גדול, אין לומר שמקום הכהן בעת הניסוך יהיה שונה בין כהן גדול ובין כהן הדיוט.

ב. מלשון התוספתא בסוכה ג,ד למד חסדי-דוד שהניסוך של כל השנה היה בספל - על גג המזבח. לשון התוספתא שם (שנדונה לעיל על הספלים): "היה דרך הרגילה למזרחו של יין". כלומר, כל השנה ניסכו בספל המזרחי - בגג המזבח.

ג. אין להפריד בין שלוש הפעולות הנעשות בראש הקרן. כשם שנוכל להראות שעולת העוף נעשתה למעלה, כך גם הניסוך נעשה למעלה. חסדי-דוד כותב על התוספתא (זבחים ז,ג), שהלימוד הנוסף שבתוספתא הוא: "חוץ מניסוך המים והיין ועולת העוף

46. לשיטת רש"י ראה: זבחים סד,א ד"ה בא לו להקיף. כך פירש גם הרא"ש. הרמב"ם: בפירוש המשנה ובהל' מעשה הקרבנות ז,יג, וכ"כ המאירי בפירושו למשנה.

47. לסיפא "כל העולים", ראה גם תוספתא, זבחים ז,ג. הסיום שם: "שעולין במערב ויורדין במערב, בימין ויורדין בימין" (מהדורת צוקרמנדל, ז, עמ' 489).

48. רש"י מוכיח באופן דומה שלא היה כלל כבש לסובב, מהמשנה בסוכה ד,ט - "עלה בכבש ופנה לשמאלו", ולא כתוב שפנה לסובב. אך גם לתוס' ולריטב"א (בשם י"א) הסוברים שהיה כבש לא נאמר שהכהן יורד, אלא משמעות המשנה בתמיד היא שמהמקום שעמד בו - ראש הכבש, משם הלך להקיף את המזבח.

- שעולין במערב",⁴⁹ ובכך היא מדגישה שאין לחלק ביניהם, לעומת המשנה בה הדברים נאמרו בניסוח כללי "העולה לשלשה דברים אלו". גם חנוכת-הבית (ר' משה חפץ) כתב, שאין לחלק ביניהם, מכיון שהם נשנים יחד (הוא הוכיח את מקום עולת העוף ממקום הנסכים, שהוא למעלה).

ד. החשש "שמא יתעשנו" הנסכים ושמא עולת העוף "תמות בעשן" המערכה, קיים רק אם הכהן מקיף את ראש המזבח שעליו עשן המערכה. חשש זה לא קיים על גבי הסובב. הסובב נמוך מפני המזבח שלש אמות, ויין הניסוך או העוף שביד הכהן נמוכים ממקום המערכה.⁵⁰

ה. ראש המזבח היה בגובה של שלש אמות מעל הסובב. וראש הקרן היה לכן בגובה ארבע אמות. הכהן שניצב על הסובב לא יכול היה לנסך בספלים שהיו בגובה הקרן.⁵¹ לגירסה במשנה בתמיד "שחה לנסך" (במקום שהה), ודאי שהכהן עמד בראש המזבח ולא בסובב.

מכל המקורות הנ"ל נראה אפוא שמקום הכהן בעת הניסוך היה בראש המזבח, בצד הקרן הדרומית מערבית, ושם היה מקום הניסוך, מדי יום. בזבחים נראה שאין לחלק בין מקום הניסוך לבין מקום עולת העוף, ומההסבר שבגמרא נראה, שמקום עולת העוף היה למעלה בקרן הדרומית מערבית. למרות זאת סוברים התוספות ורבנו פרץ - וכמוהם שיטה מקובצת - שעולת העוף נעשתה על גבי הסובב.

8 הקשיים בשיטת הרמב"ם

היין והסולת שמביאים עם הקרבן הם הנקראין נסכים ... ויתנסך היין על המזבח, ואין נותנין אותו על האש, אלא מגביה ידו ויוצק על היסוד [בכת"י תימניים: אל היסוד] והוא יורד לשיתין. (הלכות מעשה הקרבנות ב,א)

דברי הרמב"ם בהלכה זו מעוררים כמה תמיהות בהן דנו מפרשי הרמב"ם:

א. הניסוך חייב להיות למעלה מחצי המזבח. כך כתב גם הרמב"ם בהלכות תמידין ומוספין י,ז: "ובקרן דרומית מערבית היה מנסך למעלה מחצי המזבח". כיצד ייתכן אפוא שכאן כותב הרמב"ם שהניסוך היה על יסוד המזבח?

ב. מכל מקורות חז"ל דלעיל נראה שהניסוך נעשה בראש הקרן. כפי שנראה להלן, זו גם דעת הרמב"ם בהלכות אחרות. הרדב"ז (בכת"י) כתב: "ואיך אפשר לצייר שטעה רבינו בכל המשניות האלו, ויאמר שהניסוך היה למטה ביסוד?"

ג. הרמב"ם אינו מזכיר בהלכה זו את הספלים שהיו בראש המזבח ושימשו לניסוך מים ויין - משנה, סוכה ד,ט.

ד. הגבהת ידי המנסך נזכרת במשנה בסוכה (ד,ט), רק בקשר לניסוך המים בסוכות, משום חשיבות הניסוך - הלכה למשה מסיני שהצדוקים לא הודו בה, ומעשה שהיה (ראה: תוספתא, סוכה ג,ה, ובגמרא שם מח,ב). מדוע אפוא כותב הרמב"ם את ענין

49. ראה בהערה 47 לעיל.

50. ראה רש"י בזבחים סד,א ד"ה שמא יתעשנו. קדמו לו חנוכת הבית לר' משה חפץ, דרך הקדש בדף כב,ב בשם מהרימ"ט, ותוס' ורבנו פרץ, וכן כתב גם שם משמואל על המשנה.

51. שיטה מקובצת בזבחים סד,א, בגמרא אות ז, בשם רבינו פרץ, בתוספות אות מב (בהשמטות בסוף המסכת); מלאכת שלמה על המשנה בזבחים ו,ג בשם תוס' ורבינו פרץ. הם סוברים שאכן הניסוך היה למעלה אך לא עולת העוף - כשיטת התוס'.

הגבהת הידים לגבי ניסוך יין של כל קרבן?

נבחר את שיטת הרמב"ם תוך התייחסות לשני נושאים: א - מקום הכהן בעת הניסוך; ב - כיצד מתקיימת מצות הניסוך, והאם ניסכו לספלים מידי יום?

9. דעת הרמב"ם באשר למקום הכהן בעת הניסוך

כדי להבין את שיטת הרמב"ם, נבדוק את דבריו בהלכות הקשורות למקורות חז"ל שהובאו לעיל, מהם משמע שמקום הניסוך היה בקרן הדרומית מערבית, למעלה, ולא ביסוד.

בהלכות מעשה הקרבנות ז, י-יב עוסק הרמב"ם בעבודות שנעשו בקרן הדרומית מערבית של המזבח - לפי המשנה בזבחים ו, ד והגמרא שם בדף סד (ראה לעיל). בהלכה יא כותב הרמב"ם: "חוץ מן העולה לאחד משלשה דברים אלו שלמעלה בקרן זו, **שהן עולין ונפנין על השמאל לקרן**, ועושין מלאכתן וחוזרין לעקב." בהלכה יב הוא מביא את הנימוק שבגמרא להלכה זו: "שמא יתעשן המים והיין, או שמא ימות העוף בעשן המזבח." כפי שהראינו לעיל, פשוטות הדברים היא, ששלשה דברים אלו נעשו למעלה, וראה את הערת הרדב"ז שהובאה לעיל (ב/8). דעת הרמב"ם (שם, הלכה יב) שכל כהן שמנסך (ולא רק כהן גדול), ושמיך את המזבח, עושה את ההקפה ללא המים או היין, "וכשמגיע למערבית דרומית, נותנין המים או היין בידו ומנסך [בכתה"י: שם]. **ואם לא הקיף, עולה ופונה על שמאלו ועושה מלאכתו ויורד**." גם כאן ברור שמדובר בכהן הנמצא על ראש המזבח ומקיפו, או שעולה מהכבש לקרן בה הוא עושה את מלאכתו - הניסוך, ורק אח"כ יורד. הרמב"ם, בדברים שלעיל, אינו מבדיל בין עולת העוף ובין הניסוך לגבי מקום עשייתם. כפי שהראינו לעיל, הנימוק של עולת העוף - שמא תמות מעשן המערכה - תקף רק בראש המזבח. גם לגבי ניסוך היין הרמב"ם אינו מבדיל בין סוכות לבין כל השנה. כאשר יש הבדל בין סוכות לשאר ימות השנה כותב זאת הרמב"ם במפורש. ראה שם בהלכה י: "והשלשה של מעלה: ניסוך המים שמנסכין בחג, וניסוך היין של נסכים." לו הדין על המקום ניסוך היין בראש המזבח היה רק בסוכות, היה הרמב"ם מדגיש זאת וכותב: "ניסוך המים והיין שמנסכים בחג".⁵²

גם מדברי הרמב"ם בהלכות תמידין ומוספין פרק ו, שענינם סדר עבודת התמיד, משמע שמקום הכהן בעת הניסוך היה בראש המזבח. בהלכה ה כותב הרמב"ם - לפי המשנה בתמיד - שמעלים לכהן שנמצא בראש הכבש את סולת הנסכים, ואחרי החביתין מעלים לו את היין לניסוך. משמע מכך (כך מדייק הרדב"ז - כת"י) שהניסוך היה למעלה. הרמב"ם אינו מזכיר כל ירידה ליסוד.

בהלכה ז שם, מביא הרמב"ם את המשנה בתמיד ז, ג. גירסת המשנה שהיתה לפני הרמב"ם היא: "שחה המנסך לנסך".⁵³ בכתבי היד התימניים של משנה תורה להלכה זו,⁵⁴

52. דייק כך ברמב"ם ר' דוד פרדו בשושנים לדוד, למשנה, מנחות ו, ב, ובספרי דבי רב, לספרי, שלח (ד"ה וכי תעשה).

53. ראה בכת"י ששון של פירוש המשנה לרמב"ם. זו גם הגירסה בכת"י קימברגי, ובמשנה שבתלמוד הבבלי, בדפוס ובכת"י מינכן. בכת"י פרמה ופריס: שחח ואילו בכת"י קופמן ובדפוסים, כולל דפוס ראשון: שחה, בחלק מהדפוסים שחה. ראה גם בפירוש הראב"ד למשנה שמביא יש גורסין: שחה. [זו גם הגירסה בשיר השירים רבה ד, ד, ג (בדפוס וילנא, כה ע"א; בהמדורת דונסקי, עמ' קח).]

54. ששה כתבי היד שבספריה הלאומית ובמכון לצילומי כתבי יד:
 Heb 4⁰ 694 - מאה טז; ניו-יורק ביהמ"ל 319 - ס' 35433 - מאה יד; סן פרנסיסקו - סוטר 125 (ס' 34624) -
 שנת 1651; ירושלים קאפח 94 (ס' 32321) - שנת 1596; סן פרנסיסקו סוטר 126 (ס' 34625) - מאות טז-יז; ניו
 יורק ביהמ"ל 307 (ס' 35423) - מאות טו-טז.

הגירסה אכן "שחה", וכן בחלק מכתבי היד האחרים,⁵⁵ ולא "שהה" כפי שבדפוסים. כונת הרמב"ם היא, שהכהן התכופף כדי לנסך את היין.⁵⁶ ברור שהוא נמצא בראש המזבח, ולא על היסוד, ממנו לא יכול היה להגיע לראש המזבח, ולא לשחות כלפי מקום הניסוך.⁵⁷ מכל האמור לעיל, ברור אפוא שלדעת הרמב"ם מקום הניסוך היה בראש המזבח, בקרן הדרומית מערבית, ובכל ימות השנה.

נותר לנו להסביר את הסיפא: "ומגביה ידו ויוצק על היסוד". היא תובן לכשתובהר שיטת הרמב"ם לגבי האופן בה התקיימה מצות הניסוך.

10. שיטת הרמב"ם באשר לאופן קיום המצוה

הרמב"ם אינו מזכיר את ספלי הניסוך בהלכה שהובאה לעיל (מעשה הקרבנות ב,א), וכן לא בהלכות של יין שבא בנדבה. שם הוא כותב: "וכיצד עושין ביין הבא בפני עצמו? נותן עליו מלח, ומנסכו כולו על גבי השיתין ככל הנסכים" (הלכות מעשה הקרבנות טז,יד).

ספלי הניסוך נזכרים ברמב"ם רק בהלכות תמידין ומוספין י,ז, כאשר הרמב"ם כותב על ניסוך המים בחג הסוכות. תחילה כותב הרמב"ם בקיצור: "ועם ניסוך היין של תמיד של שחר היה מנסך המים לבדו ... ובקרן דרומית מערבית היה מנסך למעלה מחצי המזבח, והכל יורד לשיתין כמו שביארנו" (שם, ה"ו-ה"ז).

דעת מהר"י קורקוס (בכת"י) והלחם משנה, שאכן גם הניסוך מידי יום היה לספל,⁵⁸ וכי הרמב"ם סמך על דבריו בהלכות תמידין ומוספין, שם פרט את הניסוך לספלים. כוונתו במלים "ויוצק על היסוד" היא להדגיש שלא ניסכו על האש. ניסוך לספל היה גם ביין שבא בנדבה, ואין לחלק בינו ובין יין שבא עם המנחה (מהר"י קורקוס).

הקושי בהסבר זה הוא, שבפעם הראשונה בה נזכרת מצות הניסוך (הלי מעשה הקרבנות פ"ב) אין הרמב"ם מסבירה, אלא מסתמך על מה שיאמר בהמשך, בהלכות תמידין ומוספין, מבלי שירמוז לכך, או שיכתוב "כמו שיתבאר" וכדו', כפי שנהוג אצלו. מאידך, דוקא שם, כותב הרמב"ם על הניסוך "כמו שביארנו", וכוונתו בודאי לביאורו בהלכות מעשה הקרבנות, שם פורטו דיני הניסוך של יין שבא עם קרבן או בנדבה.

55. אוקספורד בודלי 602 (ס' 20192) - מאה יד (בקולופון המגיה נכתב שהוגה מספר שכתוב עליו בכתב ידו של הרמב"ם ובחתימתו: הוגה מספרי); נימס ספריה עירונית 9 (ס' 41423) - שנת 1282; ואטיקן 1731 (ס' 223) - שנת 1306; ששון (1084) 1043 (ס' 11404) - שנת 1355.

56. כך מפרש הרמב"ם את הגירסה שחה בביאורו למשנה בתמיד.

57. הרדב"ז (בכ"י) מוכיח שהכהן נמצא למעלה, מדברי הרמב"ם "מגביה ידו". אם הכהן היה על היסוד כולם יכלו לראותו, כי היסוד היה בגובה אמה ולא היה צריך להגביה ידו כדי שיראו אותו.

58. הלי מעשה הקרבנות ב,א. ראה גם במדרש הגדול, במדבר שלח, טו,ז: "כיצד יעשה, נותנו בספל ומגביה ידו ויוצק על היסוד והוא יורד לשיתין ואין נותנין אותו על האש". בעל המדרש הוסיף את המלים נותנו בספל, כדי להדגיש זאת. מעשה רקח מעיר שהסמ"ג כותב בעשין קפג, שהיין ניתן לספלים על המזבח ואין הוא מציין שהרמב"ם חולק על כך, וכן בקרית ספר, בהלי מעשה הקרבנות ב,א כתב: "נותן לספלים על המזבח ויוצק על היסוד והוא יורד לשיתין". כך כתב גם יד דוד בזבחים. אבן האזל מסביר שהניסוך בספל היה כדי שהיין יזרום בקילוח, ולא בזילוף, "כדי שיבוא היין לנקב השיתין", מאחר ואם ישפוך בכלי גדול, היין יתפזר ולא ירד לשיתין. לנושא זה של קילוח ראה להלן בהסבר שיטת הרמב"ם.

הכסף משנה אכן סובר שלדעת הרמב"ם ניסוך לספלים היה בחג הסוכות בלבד, ואילו מדי יום הניסוך היה על המזבח עצמו, ללא ספל.⁵⁹

שיטת הרמב"ם לפי דעת הכסף משנה מובנת לאור מה שהוסבר לעיל על מצות הניסוך, לשיטת רש"י והרמב"ם. מצות הניסוך מתקיימת בכך שהיין קולח על גג המזבח, ואין הניסוך נעשה ישירות לנקבים. משמעות לשון הרמב"ם "ויוצק על היסוד" היא שהיין נשפך ישירות על גג המזבח - ולא לספל, ומהספל לגג המזבח.⁶⁰ היסוד אינו יסוד המזבח, כפי שיוסבר להלן, אלא גוף המזבח. דברי הרמב"ם לגבי יין הבא בנדבה שונים במקצת: "ומנסכו כולו על גבי השיתין ככל הנסכים". מדברים אלו משמע לכאורה שהניסוך היה ישירות לנקבי השיתין - כשיטת תוס' וריטב"א. כך משמע גם מדבריו בפירוש המשנה בזבחים י,ח: "ומנסך הכל על שני הנקבים אשר ביסוד המזבח, כדרך שעושה בשאר הנסכים" (נוסח אחרון, מתוקן ע"י הרמב"ם). ההסבר טמון במלים "ככל הנסכים". משמעותם היא שאין להבדיל בין מצות הניסוך של היין שבא עם הקרבן, לבין יין שבא בנדבה. לכן, עיקר דבריו הוא בתחילת הל' מעשה הקרבנות (ב,א), שם ניתן ההסבר הראשון על מצות הניסוך, ולפיו יש להבין את דבריו גם בהלכה זו, וגם בהלכות תמידין ומוספין, שאף שם כתב "כמו שבארנו". שם כוונתו להדגיש את הירידה לשיתין ("והכל יורד לשיתין כמו שביארנו"). כלומר, גם בניסוך בחג הניסוך צריך להגיע לשיתין. מיד לאחר מכן הרמב"ם מסביר את דרך הניסוך המיוחדת בחג הסוכות - בספלים. גם בניסוך זה עלינו לומר שהניסוך ירד מהחוטמים לגג המזבח ומשם לשיתין, כדי לקיים "שתייה כאכילה" - שהיין ייבלע במזבח - לפי הגמרא בזבחים סא,ב.

את המקור לשיטת הרמב"ם הראה הכסף משנה - מחד, בכך שהספלים נזכרים רק בקשר לחג הסוכות, ומשמע מכך שהם שמשו רק במועד זה; ומאידך, הזכרת הספלים בסוגיית הגמרא בזבחים צא,ב היא רק לדעת ר' יהודה, שדבר שאין מתכוון אסור. למרות שהרמב"ם אינו פוסק כשמואל לגבי הניסוך (הל' מעשה הקרבנות טז, יד),⁶¹ אין הוא סובר שניסכו לספלים, אלא העיקר שלא ניסכו על גבי האש. ייתכן שגירסת הרמב"ם במשנה תמיד ז,ג - "שחה לנסך" (ראה לעיל) תרמה אף היא להבנה שהניסוך מדי יום לא היה לספל. ביטוי זה מובן יותר כאשר הכהן מנסך על גג המזבח, ולכן הוא מתכוף.

נותר לנו להבין את דברי הרמב"ם: "ומגביה ידו ומנסך". הדברים טעונים בירור גם מצד עצמם - מדוע על הכהן להגביה את ידו, בשעה שדברים אלו נאמרו רק בחג הסוכות ובגלל מעשה שהיה (ראה לעיל)? אך גם מול מה שכתב הרמב"ם בהל' תמידין ומוספין ו,ה: "שחה לנסך" - כיצד הגבהת הידיים מתישבת עם השחיה? הכסף משנה כתב, שאין

59. מאידך, הכסף משנה כותב בהל' מעשה הקרבנות טז, יד, על יין שבא בנדבה: "קבלה היתה ביד האומר לספלים, שכך היתה מצותה". יש להבין את דבריו שכוונתו או דוקא לר' יהודה, או שהניסוך היה שלא על האש, אך גם לא לספלים, כפי שבסיום דבריו בפ"ב ה"א. אחרת דבריו נסתרים ממה שכתב בפ"ב. דעת צפנת פענח היא שהניסוך מדי יום היה על היסוד. ניסוך לספל היה ביין שבא בנדבה וכן בסוכות. ראה: הל' מתנות עניים ב,יא - עמ' 78 (דף לט ע"ג); שו"ת, סימן סט, קונטרס השלמה לחלק ד, עמ' 26, מכתבי תורה לה. ראה ריכוז הדברים בצפנת פענח על ספר עבודה לרמב"ם.

60. שושנים לדוד בביאור המשנה, מנחות ו,ב דייק שהרמב"ם סובר כרש"י, לגבי קיום מצות הניסוך (ראה לעיל בבירור האם הנסכים נשפכו ישירות לנקבים). הוא אמנם סובר כדעת לחם משנה, שהניסוך בכל יום היה לספל, והנסכים קלחו מהחוטם למזבח, אך דיוקו תקף יותר לשיטת הכסף משנה, כפי שכתבנו. לפי שושנים לדוד, העיקר חסר מן הספר - הרמב"ם אינו מזכיר ניסוך לספל ושממנו היין ישפך לגג המזבח, אלא ניסוך ישירות "על היסוד" - על גג המזבח.

61. כסף משנה מסביר זאת בכך שסוגיית הגמ' במנחות עד,ב אינה כשמואל.

צורך בהגבהת הידים ו"אורחא דמילתא נקט". אולם נראה שדבריו של הרמב"ם מכוונים. כוונתו היא שהניסוך יהיה מגובה כלשהו מעל גג המזבח, ואין לנסך מגובה פני המזבח. לכן הכהן אמנם מתכופף, כדי להיות קרוב לגג המזבח; אך עליו להגביה את ידו, כדי שהיין יקלח על המזבח - "ויוצק על היסוד, והוא יורד לשיתין". הנסכים נשפכים על המזבח, וזורמים מאליהם לשיתין. בסוכות, כאשר ניסכו לספלים, הקילוח על גג המזבח - כדי לקיים את מצות הניסוך - היה מהחוטם. הגבהת הידיים בסוכות נועדה אך ורק כדי שהכל יראו שהכהן ניסך לספל ולא על רגליו, ואינה מדין הניסוך.⁶² הרמב"ם אכן מביא את הגבהת הידים בסוכות בהל' תמידין ומוספין י, ח, עם הנימוק שבגמרא - כדי להבדיל את הגבהת זו מהגבהת הידיים שבכל יום, כשם שהניסוך היה שונה בסוכות מבכל יום. המקור לרמב"ם הוא ספרי זוטא שלח י: "נסך - אל יהא שותת".⁶³ כלומר, צריך שהניסוך יהיה בקילוח שנעשה ע"י המנסך, ולא שהיין ישפך מאליו מכלי הניסוך על המזבח, או שינוסך ללא קילוח. ע"י הגבהת היד נעשה הניסוך בקילוח על גג המזבח.

שיטת הרמב"ם היא אפוא שמקום הניסוך היה על גג המזבח, בקרן הדרומית מערבית. הניסוך בכל יום היה על גג המזבח, ללא ספל, ורק בחג הסוכות ניסכו לספלים. מצות הניסוך מתקיימת בקילוח היין על גג המזבח, ולכן הניסוך צריך להיעשות מגובה מסוים מעל המזבח. בסוכות הקילוח היה באמצעות החוטמים שבספלים.

ג. "אור/רווח יש בין כבש למזבח"

העלייה למזבח היתה בכבש שהיה בנוי בצדו הדרומי. הכבש לא היה מחובר למזבח, אלא היה מבנה נפרד. כך גם שני הכבשים הקטנים, בהם פנו ליסוד ולסובב. חלקו הצפוני של הכבש נבנה במדורג מעל הסובב, אולם לא היה יסוד בחלק זה של המזבח. בנושא זה נאריך בפרק ד, הדין במבנה הכבש, אך הוא חיוני להבנת הנושא הנדון בפרק זה - הרווח שבין הכבש ובין המזבח. על הרווח שבין הכבשים הקטנים ובין המזבח נאמר שהוא היה כחוט השערה, ואילו הרווח בין הכבש הגדול והמזבח היה גדול יותר, אולם מימדיו אינם מפורשים. כדי לקבל פרטים על רווח זה נבדוק את שלושת הנושאים בהם נזכר הרווח. שיטת הרמב"ם תובן לפי מה שכתב על הכבש ולפי דבריו על הנושאים האחרים בהם נזכר הרווח.

62. ראה: חזון יחזקאל, על התוספתא סוכה ג, ה (חדושים).

63. על המקור לרמב"ם כתב חזון יחזקאל שבהערה הקודמת. על שנת במשמעות של זורם מאליו אך ללא קילוח ראה: משנה, אהלות ג, ה: "צלב שדמו שותת ... מת שדמו מנטף", ובתוספתא, שם ד, ו. הרמב"ם מפרש במשנה, שם: "ושותת הוא הדבר הניגר ... ומנטף הוא מדם המנטף טפה אחר טפה" ... ראה עוד בחולין לח, א: "כאן בשותת כאן במתרות", ברכות כב, ב: "היה עומד בתפילה ומים שותתין על ברכיו"; סוטה מד, ב; כריתות כב, א: "איזהו דם הקזה שהנשמה יוצאה בו, כל זמן שמקלח, יצא דם התמצית מפני שהוא שותת" וכי ובפירוש רש"י שם: בד"ה דם הקזה: "... ושתיתן בשתיתה בלא קילוח ברחוק, ואח"כ מקלח וסוף כשהדם מתמעט שותת ויורד בסמוך". כך כתב גם בערוך, ערך שותת: "הפכו: קלח, נטף", ובערך שת(ד); באלמרשד אל כאפי (המדריך המספיק) בערך שותת: "נוזל ונמשך". לפי דברינו אלה יובנו דברי רש"י בחולין לו, א, ד"ה פרט לדם קילוח: "בתחלה הדם שותת בטפה אחת או שתיים ואח"כ הוא מקלח". ההדגשה היא על שתיתה מול קילוח. טיפה או שתיים מציינות כמות ואינן במשמעות כנגד קילוח, כפי שהבין ספרי אפרים על ספרי זוטא. הוא פירש שכוונת הספרי לפסול ניסוך שבו היין יורד טיפין טיפין עם הפסק בין טפה לטפה. לפי דברינו, לא די שיהיה קילוח, אלא צריך שהקילוח ייעשה ע"י המנסך.

1. הרווח שבין הכבשים השונים לבין המזבח

"אויר/רווח יש בין כבש למזבח" - משפט זה נאמר בבבלי כמסקנה ממצות זריקת איברים למזבח. בשני מקומות הנוסח הוא "אויר יש וכו'",¹ ובמקום אחד הנוסח הוא "רווח יש וכו'".² מקום הרווח בשם אויר, נזכר גם במקום נוסף בקשר לדין המזבח.³ בשני נושאים נוספים הוא מכונה "לול קטן" - האחד בקשר לרבוהה, שבה נתנו את פסולי חטאת העוף;⁴ והשני בקשר למקום הירידה לשיתין.⁵

הביטויים השונים ביחס לרווח - אויר, רווח, לול קטן - משמעותם היא, שהרווח היה יותר מאשר כחוט השערה.⁶ כנגד זה, על הרווח שבין הכבשים הקטנים ובין המזבח נאמר שהוא היה כמלוא נימא - כחוט השערה:

אמר רב יהודה אמר רב: שני כבשים קטנים יוצאים מן הכבש, שבהן פונים ליסוד ולסובב. ומובדלין מן המזבח כמלא נימא, משום שנאמר "סביב".⁷ רבי אבהו אמר: "רבועי".⁸ (זבחים סב, ב)

הרווח נלמד אפוא מפסוק. "סביב" מלמדנו שהמזבח צריך להיות כך שניתן יהיה להקיפו בחוט, והמלה "רבועי" מלמדתנו שיהיו למזבח זויות - שלא יהיה עגול.⁹ למוד זה בגמרא דורש הבהרה: האם אותו לימוד תקף גם לכבש הגדול, וממנו נוכל ללמוד שצריך להיות רווח של כמלוא נימא בינו לבין המזבח? אם כך הדבר, מדוע הגמרא בסוגיא שם אינה לומדת כך, אלא לומדת על הרווח ממצות זריקת איברים למזבח? ומדוע הרווח צריך להיות גדול ממלוא נימא?

על הרווח בין הכבש לבין המזבח במשכן נאמר בילקוט שמעוני, שהוא היה כמלוא נימא: "מזבח העולה - ה' על ה'. וכבש כולו כנגדו בדרום, ומשוך כלי אמות, וכמלא השערה (הן) [הוא] היורד ביניהם. ולדברי האומרים ג' אמות קומתו, י' אמות היה הכבש שלו".¹⁰ המקור לילקוט שמעוני הוא ברייתא דמלאכת המשכן.¹¹

רש"י - בפירושו החומש, שמות כז, ה - מביא את המובא בילקוט שמעוני בשם משנת מט מידות, ומציין את המקור לכך: "וזה שהיה מובדל מן המזבח מלא החוט, במסכת

1. זבחים סב, ב, פסחים עז, א. נוסח הדפוסים בפסחים: "לול קטן יש בין כבש למזבח". אולם ראה בגירסת התוס': "אויר קטן". נוסח כת"י מינכן: "דהוי אויר בין כבש למזרח" [צ"ל: למזבח], וראה בדקדוקי סופרים שם, שכתב שכך גם הנוסח בכת"י. גירסת רש"י בדפוסים: "לול - אויר יש בין כבש למזבח". ניכר שהמלה לול היא תוספת מגירסת הדפוסים, וכי גירסת רש"י היתה "אויר יש" וכו'. ברש"י כת"י, שמובא בדקדוקי סופרים המלה לול אינה, וכך גם בגירסת רבנו חננאל. גם מהערת הגר"א לתוספתא, זבחים ד, א משמע שאין לגרוס לול בגמ' בפסחים, ואין צורך לתקן בדבריו את ההפנייה למסכת זבחים במקום פסחים.

2. זבחים קד, א.

3. בזבחים פז, ב, בסוגיא האם אויר מזבח כמזבח.

4. פסחים לד, א.

5. סוכה מט, א, מעילה יא, ב.

6. רש"י מפרש בשני מקומות: "אויר מעט". ראה בזבחים סב, ב; פסחים עז, א. בסוכה מט, א, רש"י מפרש את הלול: "ארובה שהיא מלמעלה למטה".

7. "וזרקו את הדם על המזבח סביב" - ויקרא א, ה, ועוד.

8. "רבועי יהיה המזבח" - שמות כז, א; לח, א.

9. ראה בפירושו רש"י בגמרא. על הצורך בשני פסוקים ראה בהמשך סוגית הגמרא, שם.

10. ילקוט שמעוני, שמות פקודי, רמז תיט. התיקון "הוא" במקום "הן", לפי מ' איש שלום, ברייתא דמלאכת המשכן, וינה תרסח, עמ' 92.

11. רש"י שמות כז, ה. ראה להלן.

זבחים למדנוה מן המקרא. " כוונתו ללימוד שהובא לעיל מהמילה "סביב" או "רבועי".
הסבר דומה ניתן גם ע"י תוספות יום טוב.¹²

לאור דברי רש"י אלו עלינו להבין: מדוע במשכן היה רווח של כמלוא נימא, ואילו
במקדש היה רווח גדול יותר? והאם בדיעבד די היה ברווח של כמלוא נימא גם במקדש?

הרמב"ם, בהלכות בית הבחירה ב, יב כותב, שהיה "אור מעט" בין הכבש והמזבח,
ואילו הכבשים הקטנים היו מופרדים כמלא נימא מהמזבח. נברר את ענין הרווח לפי
שלושת הנושאים בהם הוא נזכר, ולפיהם נסביר את מימדי הרווח ואת שיטת הרמב"ם
בכל אחד מהם.

2. זריקת איברים למזבח

בבבלי למדים את הימצאות הרווח בין הכבש והמזבח ממצות זריקת האיברים
למזבח. הלכה זו, השנויה במחלוקת, מובאת בספרא, בספרי ובתוספתא.¹³ כדי להבינה,
נביא את לימוד הספרא והספרי, ונעמוד על השווה והשונה בהם.

ספרא, דבורא דנדבה פרשתא ד, יב¹⁴ **ספרי, דברים, ראה עה¹⁵**

"והקריבו בני אהרן הכהנים את הדם "ועשית עלתיך הבשר והדם"(דברים יב, כז)
(אליו) וזרקו" (ויקרא א, ה)

רבי יהושע אומר: אם אין דם אין בשר,
ואם אין בשר אין דם.

רבי אליעזר אומר: "ודם זבחיך ישפך"
(שם) - אף על פי שאין בשר.

מה תלמוד לומר שוב "את הדם" [וזרקו
את הדם]? ... **הדם על גבי המזבח, ואין
הזרק על גבי המזבח.**

דבר אחר: הדם על גבי המזבח -

אף על פי שאין בשר.

הא מה אני מקיש "ועשית עלותיך הבשר
והדם" (שם)? מקיש בשר לדם - **מה דם
בזריקה אף בשר בזריקה. יכול יהא עומד
מרחוק וזרק? תלמוד לומר: "וערך הכהן
אותם" (ויקרא א, יב) - עומד בקרוב,
וסודר על גבי מערכה** [הגר"א: עומד
בקרוב, וזרק וסודר על גבי מערכה].

מה אני מקיים "ועשית עלותיך הבשר
והדם"(דברים יב, כז)? הקיש הדם לבשר -
**מה הדם בזריקה, אף הבשר בזריקה. יכול
יהא זרק ורובג? תלמוד לומר "וערך הכהן
אותם" (ויקרא א, יב) - הא כיצד? זרק
וערך.**

הלימוד בספרא על זריקת הבשר בדומה לזריקת הדם מובא אחרי הדרשה, בה מודגש
שזרק הדם אינו נמצא על המזבח אלא על הרצפה. גם זרק הבשר צריך אפוא לעמוד
במקום בו נמצא זרק הדם, כלומר, על הרצפה.¹⁶ הסיום - הלימוד "יכול יהא זרק ורובג"
- מתקשר לרישא. הזריקה של הבשר צריכה להיות כך שהאיברים יונחו בסדר הנכון - זה

12. בספרו צורת הבית, צורת המזבח: "אור מלא נימא בינו (= הכבש) למזבח, כדאמרינן בפרק קדשי קדשים."
13. זבחים ד, א.

14. מהדורת וויס, וינה תרכב, דף ו ע"ג.

15. מהדורת פינקלשטיין - הורוביץ עמ' 143.

16. פירוש הראב"ד לספרא. ראה גם כקרבן אהרון בסוף דבריו, וכן כתב המלבי"ם.

בצד זה ולא זה על גבי זה - "זורק ועורך", ולא "זורק ורובג".¹⁷ זריקה מהרצפה תגרום לכך שהאיברים ייזרקו זה על גבי זה, בגלל גובהו של המזבח (9 אמות) ומקום המערכה שעליו.¹⁸ לכן על הזורק להיות קרוב יותר לראש המזבח, אך לא עליו. מקום זה הוא בראש הכבש, כשאוויר רצפה מפריד בין הזורק למזבח. כיצד לומדים מכאן גם על קיום הרווח בין הכבש והמזבח נבהיר להלן, אחרי שנבאר את דברי הספרי והתוספתא.

הלימוד בספרי אינו יוצא מההנחה של הימצאות הזורק רחוק מגג המזבח - על הרצפה, כמו זורק הדם, אלא להיפך. אחרי דברי רבי אליעזר, שיש לזרוק את האיברים, שואל הספרי: "יכול יהא עומד מרחוק וזורק"? כלומר, הספרי דן כמה על הזורק להתרחק.¹⁹ תשובתו: "עומד בקרוב וסודרם על גבי מערכה" - קרוב דיו כדי שהזריקה תהיה בסדר הראוי.

בתוספתא, מובאת מחלוקת ר' יהושע ור' אליעזר בדומה לספרי, אך לא מובאת השאלה "יכול יהא עומד מרחוק וזורק", אלא "יכול יהא זורק ודובק" - כמו בספרא.²⁰

מהלימוד "מה דם בזריקה אף בשר בזריקה" לומדת הגמרא: "הא למדת, שריוח יש בין כבש למזבח".²¹ בסוגיה בזבחים סב, מובא דין הרווח בשם רשב"י, בלי הסבר על סיבת הרווח. על כך שואל רבי שמעון בן יוסי בן לקוניא את רבי יוסי, האם אכן היה רווח. תשובת רבי יוסי ניתנת בלימוד "מה דם בזריקה וכו'". כלומר, ר' יוסי לומד על הרווח, כמו בסוגיות הני"ל, ממצות הזריקה. ההבנה הבסיסית היא שפעולת זריקה נעשית כדי להניח דבר מעבר למקום בו נמצא הזורק, כשהוא אינו יכול או אינו רשאי להיות שם. מכאן ההבנה שהיה רווח בין הכבש והמזבח. כנגד הבנה זו נשאל רבי יוסי, מדוע שלא נבאר שהזריקה נעשתה בראש המזבח, בצד המערכה, וממילא לא ניתן ללמוד על רווח בין הכבש והמזבח. שני הסברים ניתנים בגמרא:

א. הסבר רבי יוסי, מסברה - אין צורך בפסוק כדי שנדע שהאיברים יינתנו על המערכה בזריקה, מכיון שהם ניתנים על האש, ולא ניתן להניחם שם שלא בזריקה. הפסוק בא אפוא להשמיענו שהזריקה נעשית מראש הכבש - מעבר לרווח.

ב. הסבר רב פפא, מהיקש - "מה דם, אויר קרקע מפסיקו, אף בשר, אויר קרקע מפסיקו".

17. כך פירשו את הספרא הר"ש משנץ; הגר"א; קרבן אהרון; חפץ חיים. בספרי: הנצי"ב; ר' דוד פרדו בספרי דבי רב, וכן בביאורו לתוספתא, חסדי-דוד זבחים ד, א. מאידך, ראה את גירסת הגר"א בספרי: "וזורק וסודר". לפי גירסה זו ייתכן לומר, שאחרי שזרק, הכהן מסדר את האיברים על המזבח. ייתכן שגירסה זו היא המקור לרמב"ם, שכתב כך בהלכות מעשה הקרבנות ו, ד. ראה גם שם במשנה-למלך. את הקטע "יכול יהא זורק ורובג" אפשר לפרש כעומד בפני עצמו, ולא כקשור לרישא (כקשור לרישא פירשו ר"ש משנץ, מלבי"ם והנצי"ב בספרי). במקרה זה הספרא יכול להתפרש כספרי לפי הגר"א וכרמב"ם. ראה בפירוש הראב"ד לספרא, שפירש פיסקה זו לעצמה, ופירושה שיש לערוך את האיברים זה בצד זה. גם בתוספתא ניתן לפרש את הקטע כעומד בפני עצמו, וכך פירשו תוספות ומנחת-בכורים.

18. ראה בפירוש הראב"ד וקרוב אהרון לתוספתא.

19. ראה בספרי דבי רב, ובפירוש תולדות אדם.

20. את הגירסה "ודובק" מסבירים תוספות ומנחת ביכורים והנצי"ב, שהבשר לא צריך להיות דבוק למזבח כמו הדם. חזון יחזקאל מסביר, שאין צריך לזרוק את האיברים זה על זה "כשהם דבוקים יחד אבר על אבר". בכת"י וינה, וכן בספרא בכת"י רומי הגירסה: ורובץ.

21. זבחים קד, א. בפסחים עז, א: הוי אומר וכו'.

22. ראה בפירוש רבנו חננאל, בפסחים עז, א (הפירוש בע"ב): "ללמד כי הבשר נזרק על גבי המזבח כמו הדם, הוי אומר אויר יש בין כבש למזבח שאינו יכול לעבור, ועומד בכבש וזורק על גבי המזבח."

את שני ההסברים שבגמרא יש להבין לפי הלימוד שבספרי ובספרא: רבי יוסי - לפי הספרי; רב פפא - לפי הספרא. נקודת המוצא של רבי יוסי היא מקום המערכה - הפסוק מלמדנו שיש לזרוק מרחוק, אך לא רחוק מדאי, ולכן זורק מראש הכבש. לימוד זה דומה לספרי, השואל "יכול יהא עומד מרחוק וזורק", ותשובתו: "עומד בקרוב וכו'". ההיקש של רב פפא דומה ללימוד בספרא - גם בספרא תחילת הלימוד היא מזורק הדם שנמצא על הרצפה, ואף זריקת הבשר נדרשת להעשות מהרצפה. לכן בין הזורק והמזבח מפסיק "אזיר קרקע". רב פפא, בדומה לספרא, לומד בהיקש שני דברים: א- דין הזריקה; ב- הפסקה של אזיר קרקע.

כפי שהסברנו לעיל, הביטויים "אזיר" ו"רווח" רומזים על רווח גדול ממלוא נימא. רווח זה שנלמד מהפסוק "ועשית עולותיך הבשר והדם" וממצות זריקת איברים על המזבח מעורר כמה שאלות:

א. קיים הלימוד של רווח כמלוא נימא בלבד מהמלים "סביב" ו"רבע". מדוע אפוא זקוקים ללימוד נוסף? ומה הסיבה שלפי לימוד זה ממצות זריקת האיברים, הרווח צריך להיות גדול ממלוא נימא?

ב. מהם מימדי הרווח הנלמדים ממצות זריקת האיברים? והאם יש הבדל בין ר' יוסי לבין רב פפא, בגלל ההיקש של "אזיר קרקע" - בשיטת רב פפא?

ג. האם הרווח הנלמד ממצות הזריקה הוא אחת מהלכות המזבח, ולכן מזבח שיבנה עם רווח כמלוא נימא בינו לבין הכבש הגדול ייפסל? או שזו הלכה מהלכות זריקת איברים, ובדיעבד אם הרווח יהיה רק כמלוא נימא, המזבח לא ייפסל, וכן הזריקה?

3. שיטת התוספות: הרווח הגדול אינו מדיני בנין המזבח

שיטת התוספות בזבחים סב, ב, ד"ה אזיר קרקע, היא שהלימוד מ"סביב" מצריך אזיר מועט - "משהו", ואילו הלימוד בהיקש של רב פפא מצריך "אזיר גדול וניכר שהוא לצורך אזיר". כלומר, אכן הימצאות הרווח המועט - כמלוא נימא - נלמדת מהפסוק המלמדנו על הרווח שבין המזבח ובין הכבשים הקטנים, ואילו מצות הזריקה מלמדת על אזיר גדול יותר, אלא שאין התוספות מציינים במדויק את גודלו. דברי התוספות נאמרים אמנם לשיטת רב פפא, אך הם תקפים גם לשיטת ר' יוסי. ואכן בפסחים עז, א, בד"ה אזיר, כותבים התוספות שבלי אזיר היה ניתן לקיים את מצוות הזריקה, והאזיר היה כדי "שע"י כך יזכור לזרוק". כוונתם אינה לומר שללא כל רווח תתקיים מצוות הזריקה, שהרי גם לר' יוסי וגם לרב פפא דין הרווח נלמד מפסוק.²³ יש להבין את הסברם שם לפי דבריהם במסכת זבחים:²⁴ ללא "אזיר גדול" תתקיים מצות הזריקה ברווח המועט של כמלא נימא. הרווח הגדול יותר, שניכר שהוא לצורך רווח, נועד להזכיר לכהן את מצוות הזריקה.

לפי שיטת התוספות, לימוד הרווח הוא מהפסוק "סביב", והוא מתייחס לכל המזבח, כולל לרווח בינו לבין הכבש הגדול.²⁵ זו גם שיטת רש"י בחומש (ר' לעיל) ושיטת תוספות

23. שאלת שו"ת חכם-צבי סי' קג. כך שאל גם שרביט-זהב (ר' רפאל ברדוגו), פסחים עז, א.

24. בדרך זו הסבירו את דברי התוספות חסדי-דוד, בהסברו לתוספתא, זבחים ד, א; יד-דוד בזבחים.

25. ראה בהסבר ר' משה קזיס במידות ג, ג.

יום טוב.²⁶ ברוח זה, שהוא כמלוא נימא, תתקיים מצות הזריקה, גם אם בדיעבד לא נעשה רווח גדול יותר. כלומר, דין הרווח הגדול אינו חלק מדיני בנין המזבח, אלא מהלכות זריקת איברים.

דעה שונה לבעל חסדי-דוד בביאורו לתוספתא, זבחים ד, א. לשיטתו, הלימוד מהפסוק "סביב" מתייחס רק לחלק התחתון של המזבח.²⁷ כלומר, לרווח בינו ובין הכבשים הקטנים. הרווח הנלמד מזריקת הבשר - מהפסוק "ועשית עולותיך" - הוא הרווח בחלק העליון של המזבח - בינו ובין הכבש. הוא מדייק כך גם מדברי רש"י. לדבריו, כל הרווח נלמד מפסוק, ולכן לשיטתו כל הרווח הוא מהלכות המזבח, כי ללא הפסוק המלמדנו על זריקה לא היה כלל רווח בין הכבש ובין המזבח. רווח כמלוא נימא לא יועיל אפוא גם בדיעבד.

כאמור, התוספות אינם מגדירים מהו הרווח שיהיה דיו כדי להזכיר לכהן את מצות הזריקה.²⁸ בתשובת מעיל צדקה, סי' כח, כתב שהרווח צריך להיות לא פחות מטפח, כדי שיהיה ניכר.²⁹ מידתו המדוייקת של הרווח קשורה גם לנושא של מימדיו המדוייקים של הכבש, והיחס ביניהם. בנושא זה נדון בפרק ד, וביחוד בסעיף 6, ושם מרוכזות הדעות השונות והחשובים השונים בנוגע למידת הרווח. על כל פנים, לדברי התוספות, לרב פפא, למרות ההיקש של אויר קרקע, לא היה רווח אנכי מרצפת העזרה בין הזורק ובין המזבח. רווח כזה יכול להתקיים רק אם רוחבו מעל אמה, מכיון שהכבש בחלקו הקרוב למזבח היה במבנה של מדרגה הפוכה, וחלקו העליון "פרח" על גבי הסובב,³⁰ שרוחבו היה אמה של חמשה טפחים.³¹ הדעות הסוברות שהרווח היה גדול מאמה מובאות להלן, בהסבר שיטת רבנו חיים.

כמה הסברים ניתנו, כיצד מתקיים ההיקש של "אויר קרקע" גם ברווח קטן מאמה:

א. משמעות "אויר קרקע" היא רווח שיוורד עד הרצפה, גם אם אינו אנכי. הלימוד הוא שהכבש צריך להיות מופרד מהמזבח, וכי זורק האיברים למזבח יעמוד מחוץ לו. כך כתבו: אבן-האזל, בחידושי על הרמב"ם, ה' בית הבחירה ב, יג; מעשי-למלך, על הרמב"ם שם ב, טז.

ב. "קרקע" מתקיים בכל חלק שאינו ראוי להקטרה, כשם שבדם, קרקע הוא אויר שאינו ראוי להקטרה. כך הסביר חסדי-דוד בתוספתא זבחים ד, א ודרך-הקדש בשם מהרימ"ט (דף כא, ב).³²

26. ראה לעיל בהערה 12.

27. ראה להלן בשיטות השונות להסבר של "אויר קרקע" את שיטת היעב"ץ. לשיטתו, "רבו" מתקיים דוקא כחלק העליון של המזבח.

28. דרך-הקדש (דף כב, א) כתב בשם מהרימ"ט, שהכוונה בגדול וניכר היא יותר ממלוא השערה. רווח כמלוא השערה בלבד אינו ניכר. משמע מדבריו שדי ברווח גדול במשהו משיעור זה.

29. לשיטתו לא היה גם סובב במקום חבור הכבש והמזבח. מפרשים אחרים, שנוקטים בדעה על הרווח, מתייחסים בדרך כלל לרווח גדול מאמה - לדעת רב פפא שצריך אויר קרקע. התוספת על רוחב אמה קשורה גם לבעיה של חישוב אורך השיפוע של הכבש ביחס לגובהו ואורך בסיסו. הדעות השונות מובאות להלן בהסבר שיטת רבנו חיים, וכן בפרק ד הדין בבעיה זו.

30. ראה בזבחים נד, א, סב. לדעת לוי שהיה יסוד בדרום, הכבש "פרח" גם על היסוד. ראה בגמ' שם, ובתוד"ה שיתין, בדף סב, ב.

31. משנה, כלים ז, י.

32. דרך הקדש (דף כא, ב) מעיר לפי דברי מהרימ"ט שהסבר זה טוב לדעה שאין עושים מערכה על גבי הכבש, ויש בכך כדי להסביר את הגמ' בדף פז, ב; אך לדידן, שפוסקים עושים מערכה על גבי כבש, צריך הפסק של אמה

ג. "קרקע" מתקיים בחלק המזבח הנמוך יותר. הסובב משמש "קרקע" לחלק העליון של המזבח. הלימוד של "אור קרקע" מונע לכן את הכהן מלהיות על המזבח בצד המערכה. זהו הסבר חזון-איש (זבחים יז,ה).³³

4. שיטת רבנו חיים: הרווח גדול מאמה והוא מדיני בנין המזבח

שיטת רבנו חיים מובאת בתוס' בזבחים פז, ב ד"ה אור. הוא מסתמך על ההיקש של רב פפא על אור קרקע, וסובר שהיה רווח גדול מאמה שהפריד בין הכבש ובין המזבח. כלומר, יש צורך באור קרקע אנכי, כשם שבין זורק הדם ובין המזבח הפסיק אור קרקע אנכי.³⁴ כפי שיבואר להלן (סעיף 6), הרווח הנלמד בהיקש לפי רב פפא, הוא, לפי חלק מהמפרשים, דין בהלכות בנין המזבח.

לפי הסבר רבנו חיים היה רווח של אמה ומעלה שהפסיק בין הכבש למזבח,³⁵ והעולה למזבח נאלץ לדלג על רווח זה. מימדיו המדויקים של הרווח חושבו ע"י מפרשים שונים שעסקו בבעיה של אורך הכבש לעומת גובהו ואורך בסיסו. נושא זה נדון בהרחבה בפרק ד ממאמרנו זה. דעת מגן אברהם בספרו זית רענן, פקודי, כי הרווח היה אמה "ומשהו". לפי דרך החישוב שמציג מג"א, שיעורו של "משהו" הוא כחצי טפח (0.46). הסברו ניתן לפי שיטת הרמב"ם על רוחב היסוד ואורך בסיס הכבש. לשיטת רש"י נקבל טפח וחצי. חישובו מובא בפרק ד/6, ושם מוצג חשבון מפורט יותר, המראה כי לפי שיטת הרמב"ם "משהו" הוא כרבע אצבע, ולפי שיטת רש"י - טפח. קונטרס מדות המזבח, שנדפס בסוף ספר צורת הבית של תויו"ט, נקט במידה של אמה וחצי טפח גם לשיטת רש"י. ואילו בית-המידות נוקט מידה של אמה ועוד קרוב לשליש (שני טפחים).

שיטת רבנו חיים מעוררת כמה שאלות:

א. העליה למזבח צריכה להעשות בהילוך של עקב בצד אגודל, ואין לפסוע פסיעה גסה בעליה למזבח.³⁶ צעד רגיל הוא של חצי אמה, ולכן המעבר על גבי הרווח יגרום לפסיעה גסה. זוהי שאלת יריעות-שלמה, בדבריו על הרמב"ם, הל' בית הבחירה ב,ב.

ב. לפי סוגית הגמ' בזבחים נד, א וסב,ב, הכבש "פרח" על אמת הסובב. אם היה רווח של אמה, הכבש הגיע עד הסובב, ולא "פרח" עליו. שאלה זו הובאה בדרך-הקדש (דף כא,ב) בשם מהרימ"ט, ונשאלה גם ע"י יריעות-שלמה הנ"ל וחזון-איש (זבחים, יז סוף אות ה). ראה גם במעשי-למלך (דף קה) ובבית-המידות.

ג. רווח של אמה יכול לגרום לנפילת הכהן העולה למזבח. בית-המידות שואל שאלה זו לדעה שהרבובה היתה ברווח שבין הכבש והמזבח, והיא קשה גם לדעת רבנו חיים.

בין הכבש למזבח. ראה גם בחידושי היעב"ץ על הרמב"ם, הל' בית הבחירה ב,ג, הכותב שלדעה שסובב כמזבח, אין הסובב נחשב כהפסקת קרקע.

33. החזון איש כותב, שגם בדם אין שיעור לאור, וגם שם אין אור קרקע אלא אור יסוד. מכיון שהזורק לא עמד על היסוד, האור המפריד לפי חזו"א הוא האור הסמוך למזבח, וזה אור יסוד ולא רצפה. אור זה נחשב כקרקע גם לזריקת דם וגם לזריקת איברים.

34. רש"י, בזבחים סב, ב ד"ה רב פפא אמר, כותב: "דהפסקה אור רצפה בעינין כי דם". דבריו מובנים לכאורה כשיטת רבנו חיים, אך הם ניתנים להסבר גם לשיטת התוספות.

35. פשטות דברי רבנו חיים היא, שהרווח היה לכל רוחב הכבש. ראה גם בקונטרס מידות המזבח שנדפס בסוף צורת הבית לתויו"ט. הוא כותב, שהכהן הלך ברווח זה. כך הבין גם החזון איש, ראה חידושו לזבחים יז,ה. ולכן הוא דחה את ההסבר של רווח רק בחלק מהרווח.

36. דיון נרחב בנושא זה ראה בפרק הבא, הדן במבנה הכבש.

5. "אוויר קרקע" אנכי עד הרצפה

בגלל השאלות הנ"ל ומנימוקים נוספים ניתנו הסברים שונים לדברי רב פפא על אויר קרקע. מחד, דורשים רווח אנכי של אויר קרקע; ומאידך, יש סוברים שהרווח לא היה בכל רוחב הכבש;³⁷ יש סוברים שרוחב הרווח היה אמה ויותר; ויש סוברים שהרווח היה קטן מאמה.

א - פירוש קדמון ב למעילה שההדיר ר"א סופר (דף יא, ב) מפרש, שהיה רווח אנכי עד לרצפה בשמונה האמות המערביות של הכבש. אולם על מימדי הרווח הוא כותב שהיה "קצת אויר בין ראש הכבש למזבח בעומק עד הארץ ט אמה." כלומר, הוא סובר שהרווח היה קטן (עכ"פ קטן מאמה), ולדעתו לא היה סובב במקום זה.

ב - הרווח הגדול מעל אמה היה רק בחצי המערבי של הכבש. זה הסבר הריעב"ץ בשיטת הרמב"ם (ה' ביהב"ח ב, ג), ותפארת-ישראל (צורת המזבח אות טז). לדעתם לא היה סובב במקום הרווח, וזהו הלול בו ירדו לשיתין. ראה על כך עוד במאמרו של ג' אינגבר בתחומין ג עמ' 447 ואילך, שמאמץ את שיטת ריעב"ץ. הסבר זה קשה בגלל שאלה א לעיל - פסיעה גסה בעליה למזבח - שהרי הכהן ירד מהמזבח בצדו המערבי של הכבש, ולעתים גם עלה משם (משנה, יומא ד, ה; זבחים ו, ג; ותוספתא שם ז, ג). ראה עוד להלן בסוף פרק 6/ד.

ג - לדעת זית-רענן (בעל מגן-אברהם) לפרשת פקודי, ובית-המידות, הרווח הגדול מאמה, היה באמצע הכבש, ואילו משני צידיו היה רווח קטן יותר. העלייה והירידה היו משני צידי הכבש.³⁸

ד - הרווח היה לכל רוחב הכבש, אך רוחבו היה כטפח ("לא פחות מטפח"). אויר קרקע מתקיים, מכיון שלא היה סובב בחלק זה של המזבח. זוהי דעת מעיל-צדקה, בתשובה כח.³⁹

ה - הרווח של אויר קרקע התקיים בין הסובב למזבח. זו דעת היעב"ץ. הוא כתב את דבריו בהסבר לציור "תבנית המזבח", שנדפס בתחילת ספרו לחם-שמים (וואנזיבעק, תצג) אות טז: "הבדלה קטנה בין כבש למזבח, וכך היה בינו לסובב מד' רוחות". הבדלה קטנה יכולה להיות גדולה במעט מרווח של כמלא נימא, ולא יותר. את שיטתו הוא מסביר בשאלת-יעב"ץ, תשובות קיד-קטו.⁴⁰ הוא אינו מתייחס דוקא לרב פפא, ומסתמך גם על רש"י שהזכיר בביאורו אויר רצפה. לשיטתו "רבויע" מתייחס לחלקו העליון של המזבח שראוי למערכה, ולכן צריך אויר רצפה לידו.⁴¹

6. מזבח ללא רווח גדול בינו ובין הכבש

שיטת התוס' היא, כאמור לעיל, שרווח כמלוא נימא הוא דין מהלכות בנין המזבח, ואילו רווח גדול יותר הוא מהלכות זריקת איברים. לכן, מזבח שנבנה ללא רווח כלל -

37. ראה בהערה 35 לעיל.

38. לשיטה זו קשה שאלה א דלעיל, מכיון שחך גדול עלה למזבח במרכז הכבש - משנה, יומא ד, ה. על מימדי הרווח מעבר לאמת הסובב ראה לעיל בסעיף 4.

39. לדעה זו מסייעת גירסת כת"י וטיקן בזבחים נד, א, לשיטת רב: "אימא: כנגד אמה יסוד, כנגד אמה סובב", במקום "על אמה סובב". ראה גם בדקדוקי סופרים, שם, שזו גירסת דפוסים ישנים

40. בתשובה קיד הוא כותב: "זה אשר הביאני לומר מה שאמרת בחפזי, לא בהחלט גמורי". אך הוא נשאר בשיטתו גם בהסבירו את דבריו בתשובה קטו, למרות שהשואל שאל מתיאור בניית המזבח בזבחים נד, א, שהוא יציקה של ריבועים זה על גבי זה, בלי שנאמר שם שיש לדאוג לרווח בין הסובב והמזבח. לדבריו, גם בזריקת הדם הרווח של אויר רצפה מתקיים ברווח שבין המזבח ובין הסובב, למרות שהזורק עומד על הקרקע ולא על היסוד. ראה גם בחזון איש לזבחים יז, ה, שכותב, שבזריקת הדם יש אויר יסוד ולא אויר קרקע. שניהם דורשים אפוא אויר קרקע סמוך למזבח ולא רחוק ממנו.

41. ראה לעיל את שיטת חסדי דוד, שסובר כי "סביב" מתייחס רק לחלק התחתון של המזבח.

פסול; ואילו אם הרווח נעשה רק כמלוא נימא - אין פסול במזבח, וגם זריקת האיברים נעשית בו כדינה. זוהי כאמור גם שיטת רש"י בחומש. לפי חסדי-דוד, רווח כמלוא נימא לא יועיל גם בדיעבד.

תוספות אומרים את דבריהם גם לשיטת רב פפא, ובעקבותיהם כתבו גם אחרים, בלא שחילקו בין ר' יוסי לבין רב פפא. ראה: חיד"א, בפתח עיניים לפסחים עז,א. הוא כותב, שלדעת הכל הרווח הוא דין בזריקה, ואילו רב פפא מוסיף רק את הדין של אויר קרקע. חזון-יחזקאל (תוספתא זבחים ד,א) וחזון-איש (זבחים יז,ה) סוברים שהרווח המעכב הוא כמלוא נימא, ואילו רווח גדול יותר הוא להיכרא.

דעות אחרות סוברות, שלרב פפא הדורש אויר קרקע מהיקש, הרווח הוא מהלכות בנין המזבח, ולכן ברווח שאין בו "אויר קרקע" לא יצא. ראה ביריעות-שלמה על הרמב"ם, ה' בית הבחירה ב,יד; תורת-הקודש, מהדורא תנינא, לג סוף אות ז; ובית-המידות על המשנה, מידות ג,ג.

לפי הדעות הסוברות שלרב פפא קיומו של הרווח הגדול בין הכבש והמזבח נלמד ממצות הזריקה, נשאלת השאלה: האם ייתכן מצב שבו האיברים יזרקו שלא מהכבש, אלא מהרצפה, ואז די יהיה ברווח כמלוא נימא בין הכבש והמזבח? לפי שיטת חסדי-דוד, שהובאה לעיל, "סביב" אינו מלמדנו על הרווח שבין הכבש והמזבח, והרווח נלמד רק מהלימוד של זריקת איברים - מהפסוק "ועשית עולותיך". במקרה כזה הכבש יוכל להיות מחובר למזבח.

מזבח קטן, שבו ניתן היה לזרוק את האיברים מהרצפה, ללא החשש שהם יפלו שלא בסדר הראוי (ראה לעיל, הלימוד מהספרא ומהספרי), היה במשכן, לדעת ר' יהודה הסובר שגובה המזבח היה שלש אמות.⁴² במכילתא דרשב"י, יתרו כ,כג (מדרש הגדול שמות, שם, מהדורת מרגליות עמ' תמו), נאמר: "שאלו כן הייתי אומר: יכול יהא מזבח קטן ויעמוד בארץ ויקטיר? תלמוד לומר (ויקרא יד,כ) והעלה הכהן את העולה ואת המנחה המזבחה." משמע מכאן, שלא ניתן היה לזרוק איברים מהרצפה, גם במזבח קטן. בתוספות (יומא כז,א ד"ה אלא) דעה אחרת: "די"ל, דאפשר דקאי בארעא וזריק להו למזבח." כלומר, אפשר לזרוק את האיברים גם מהרצפה. לשיטת התוספות, ייתכן שבמשכן, לר' יהודה, זרקו את האיברים מהרצפה. על הרווח שבין הכבש והמזבח במשכן הבאנו לעיל ילקוט-שמעוני המוסר, שהרווח היה כמלוא נימא. רש"י ותוספות יו"ט הסבירו זאת בלימוד מהפסוק "סביב". תורת-הקדש (מהדורא תנינא, סי' לח) מסביר רווח זה לפי שיטת ר' יהודה, שהמזבח היה קטן, וזריקת האיברים נעשתה כזריקת הדם, מהרצפה, ולשניהם היה די ברווח כמלוא נימא. הנימוק לרווח גדול יותר - כדי שהכהן יזכור לזרוק - לא היה תקף, מכיון שהזריקה יכולה להיעשות גם מהרצפה. מאידך, מכאן שאלה על שיטת חסדי-דוד, שלדבריו הרווח נלמד ממצות זריקת האיברים בלבד: אם זריקת איברים נעשתה רק מהרצפה, כלל לא היה צריך להיות רווח בין הכבש והמזבח. מאידך, אם הזריקה נעשתה לעתים מהכבש, היה צורך ברווח גדול יותר.

בהר עיבל, סמוך לשכם, נמצא מבנה כצורת מזבח, ולו יסוד וכבש.⁴³ במבנה זה היסוד

42. זבחים נט,ב. לדעת רבי יוסי גובה המזבח היה עשר אמות.

43. על המבנה והשוואתו להלכות מזבח במקרא ובחז"ל, ראה: י' בן-נון, המבנה בהר עיבל וזיהויו כמזבח, ז"ח ארליך (עורך), לפני אפרים ובנימין ומנשה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 162-137. על בניית מזבח בהר עיבל ראה יהושע ח,ל-לב.

רחב ומובדל ברווח דק ממבנה המזבח, בעוד הכבש מחובר למזבח ונבנה יחד עמו. הכבש המשני, העולה ליסוד, מובדל יחד עם היסוד מהמזבח. ההסבר לחלק זה של המבנה - חבור הכבש למזבח - הוא לפי שיטת חסדי-דוד. מכיון שהמזבח אינו גבוה, והיסוד רחב, נראה שזריקת האיברים נעשתה מהיסוד, וברוח שבינו לבין המזבח מתקיים "אוויר קרקע", וגם הרווח הנלמד מ"סביב". כאן, מכיון שהזורק עמד על היסוד ולא ממש על הרצפה, הרווח היה בינו לבין המזבח - כפי שיטת היעבי"ץ שהובאה לעיל. למרות החבור של הכבש, ריבוע המזבח מתקיים בפינות,⁴⁴ ואילו "סביב", המלמד על הרווח שמאפשר את הקפת המזבח, אינו מתיחס לכבש - כפי שיטת חסדי-דוד.⁴⁵

7. שיטת הרמב"ם

ואויר מעט היה מפסיק בין הכבש למזבח כדי ליתן האיברים למזבח בזריקה ... **ושני כבשים קטנים יוצאים ממנו**, שבהם פונים ליסוד ולסובב, **ומובדלין מן המזבח כמלא נימא**. (ה'ל' בית הבחירה ב, יג-יד)⁴⁶

הרמב"ם מבדיל את הרווח שבין הכבש והמזבח מהרווח שבין הכבשים הקטנים והמזבח. בראשון היה "אוויר מעט", ואילו הרווח השני "היה כמלא נימא". את מצות זריקת האיברים כותב הרמב"ם בהלכות מעשה הקרבנות ו, ד. שם הוא מביא את הלימוד מהפסוק "הבשר והדם" - "כשם שהדם בזריקה, כך כל הבשר בזריקה". אין הוא מזכיר את ההיקש של רב פפא על אויר קרקע. מפרשי הרמב"ם דנים בשאלה, מדוע הרמב"ם אינו מזכיר את הלימוד מ"סביב", אלא רק את הלימוד ממצות הזריקה. הם למדים מכך, ששיטת הרמב"ם שהסיבה לרווח קטן, הגדול ממלא נימא, היא בגלל מצות הזריקה; ומאידך, הרמב"ם אינו סובר כרב פפא, שצריך "אוויר קרקע".⁴⁷ כמו"כ נוכל לומר, שהרמב"ם סובר שאויר קרקע מתקיים גם ברווח קטן מאמה, כאחד ההסברים שהובאו לעיל בשיטת התוספות.

8. "לול קטן היה בין כבש למזבח"

בשם "לול קטן" נקרא הרווח שבין הכבש והמזבח, לפי גירסת הבבלי, בשני נושאים:

44. ראה י' בן נון שבהערה הקודמת, עמ' 141, 145.
45. הסבר זה נכתב במאמר מפורט. ראה: א' גרוסברג, המבנה בהר עיבל והלכות מזבח, ז"ח ארליך (עורך), שומרון ובנימין, עפרה תשמח, עמ' 148-152.
46. קרית ספר מביא את הרמב"ם בהלכה יג, בלי המלה מעט: "ואויר היה מפסיק".
47. ההבחנה בין הנימוקים השונים לרווח בדברי הרמב"ם, וההדגשה שהרווח בין הכבש והמזבח הוא מדין הזריקה, ניתנה ע"י חסדי-דוד (בהסבר התוספתא, זבחים ד, א); חזון-יחזקאל (שם); וראה גם בפתח-עיניים לחיד"א, פסחים עז, א. יריעות-שלמה (ה'ל' ביהב"ח ב, יד) כותב, שהרמב"ם אינו סובר כרב פפא, שצריך אויר קרקע, שהרי הרמב"ם אינו מזכיר כלל אויר קרקע. מאידך, תורת-הקדש, מהדורא תנינא לג, ז, מבין שלשיטת הרמב"ם הרווח הוא דין במזבח ולא דין בזריקה. על גודלו של הרווח - "אוויר מועט" - כותב החיד"א, שכוונתו כשיטת תוספות שצריך להיות "אוויר ניכר", ולא דוקא גדול. ליעב"ץ, דרך אחרת בשיטת הרמב"ם. הוא כותב (ה'ל' בית הבחירה ב, ג) שבחצי המערבי של הכבש היה רווח של אמה ויותר, ובו גם ירדו לשיתין. לעיל בפרק א, על השיתין והשיתין, הראנו ששיטת הרמב"ם שונה, וכבר כתב עליו אבן-האזל שהרמב"ם לא כתב כך, ואי אפשר לתלות הסבר זה ברמב"ם. הסבר זה קשה גם מכח קושיות אחרות שהובאו לעיל בהסבר שיטת רבנו חיים. היעב"ץ מעלה אפשרות שהיה גשר קטן בקצה המערבי של הכבש, למזבח, ובו ירדו מהמזבח.

א- מקום זריקת פסולי חטאת העוף; ב- מקום הירידה לשיתין. נבחן גירסה זו מול גירסאות המשנה והתוספתא, כדי לבדוק האם מקום זה קשור לנושאנו - הרווח שבין הכבש והמזבח; או שזו גירסה ייחודית, והמתואר בה לא היה בין הכבש והמזבח.

מקום מיוחד יועד לחטאת עוף שנפסלה בפסול שאינו פסול הגוף. דינה היה להיות מושארת למשך הלילה, כדי שישתנה מראה הבהר. השהייה מאפשרת לשורפה מדין נותר. במשנה, מידות ג,ג:

וכבש היה לדרומו של מזבח ... **ורבובה היתה (לו) במערבו**,⁴⁸ ששם נותנים פסולי חטאת העוף.

בתוספתא, זבחים ז,ב (מהדורת צוקרמנדל, ז,ו עמ' 489), תמורה ד,ד (מהדו' צוקרמנדל, ד,טז עמ' 556):⁴⁹

ר' ישמעאל בר' יוחנן בן ברוקה אומר: **חלון היתה שם למערבו של כבש** [בתמורה: אמה על אמה] **ורביכה** [בתמורה: רבוכה; בדפוס: רבובה] **היתה נקראת**, ששם זורקין [בתמורה: נותנין] פסולי חטאת העוף, שתעבר צורתה ותצא לבית השרפה.

בבבלי, פסחים לד,א:

ר' ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה אומר: **לול קטן היה בין כבש למזבח** [**במערבו** (גירסת הב"ח: **למערבו**) של כבש], ששם היו זורקין פסולי חטאת העוף, ותעובר צורתן ויוצאין לבית השריפה.⁵⁰

לפי המשנה והתוספתא, הרבובה היתה בצדו המערבי של הכבש. גירסת הבבלי קשה: אם הרבובה היתה בין הכבש והמזבח, היא בצפונו של הכבש ולא במערבו. מאידך, מקומה לפי המשנה - במערבו, וזה אינו בין הכבש והמזבח.⁵¹ רש"י בפסחים מפרש שמקום הרבובה היה "בקרן זוית, סמוך לכבש וסמוך למזבח, במקום שהם מתחברים", ליד "שפתו המערבית של כבש". הרבובה לפי שיטת רש"י בפסחים אינה בכבש אלא בקרקע העזרה - "כמין גומא חלולה עשויה בבנין הרצפה". שיטת רש"י כאן שונה משיטתו בסוכה לגבי מקום הירידה לשיתין. שם (מט,א) מסביר רש"י את הלול שהיה בין הכבש למזבח, בחלל אנכי בחצי המערבי של הכבש (ראה להלן). אמנם דרך-הקדש מבאר שרש"י מתכוון לשמונה האמות שממערב לכבש ועד פינת המזבח, כדי להתאים את שיטת רש"י בשתי הסוגיות.

שיטת הרמב"ם שונה: "וחלון היתה במערבו של כבש, אמה על אמה, ורבובה היתה נקראת" (הל' בית הבחירה ב,יד). הרמב"ם מביא את התוספתא, ורואה בה את ההסבר לרבובה, כפי שעשה גם בפירושו למשנה (ראה מהדורת הרב קאפח).⁵² גם הרא"ש והר"ש

48. גירסת כתבי היד קופמן, פרמה, קימברגי' והרמב"ם: ללא המלה "לוי".

49. גירסת התוספתא בתמורה מובאת בפירושו הרמב"ם למשנה, מידות ג,ג, כגירסת התוספתא בזבחים (בהוספה שהוסיף לפירושו המקורי, ראה מהדורת הרב קאפח).

50. הקטע שבסוגרים חסר בכת"י מינכן.

51. דרך-הקדש (דף כב,א). יש להוסיף לדבריו שגירסת התוספתא "למערבו" צריכה להתבאר על צדו המערבי של הכבש, ולא לשטח העזרה שממערבה לו, בגלל כינויו "חלון", שהוא אינו שקע ברצפה אלא בקיר. ראה ביריעות-שלמה על הרמב"ם, שכתב שברצפה לא שייך לומר חלון. ראה גם בראש-יוסף (פסחים לד,א) שעמד על ההבדל בין נוסח המשנה - "היתה לוי" - בעובי הכבש, ובין נוסח הגמרא, ממנה משמע כפירוש רש"י (להלן). הוא רוצה להסביר בכך את שיטת הראב"ד, ולומר שהחלון היה ברצפה, והרבובה בכבש.

52. ראה בהסבר כסף משנה לרמב"ם, בהסבר רע"ב והתוספות יום טוב. בגלל קושית הראב"ד, המבחין בין חלון ובין רבובה, ניתנו לרמב"ם גם הסברים אחרים. ראה יעב"ץ, המסביר שהרבובה היתה בכותל הכבש, ואילו החלון הוא הרווח שבין הכבש והמזבח, במחציתו השמאלית (ראה לעיל הערה 47). תפארת-ישראל מסביר,

פירשו, שהרבובה היתה בדופן המערבית של הכבש.⁵³

לפי הרמב"ם, מקום הרבובה אינו קשור כלל לרווח שבין הכבש והמזבח. הוא אינו פוסק כבבלי, בין אם נפרשו כפשוטו - הרווח שבין הכבש והמזבח, ובין אם נפרשו כרש"י - על רצפת העזרה.

גירסת הבבלי על מקום הירידה לשיתין, בדברי ר' אלעזר בר צדוק, בסוכה מט, א היא:

א"ר אלעזר בר צדוק: **לול קטן היה בין כבש למזבח במערבו של כבש**, ואחת לשבעים שנה פרחי כהונה יורדין לשם, ומלקטין משם יין קרוש שדומה לעגולי דבילה, ובאין ושורפין אותו בקדושה.

לפי גירסה זו היה רווח בין הכבש והמזבח, והוא הלול. כך פירש גם רש"י: "בין כבש למזבח ... ולול היה באותו אויר במערבו של כבש בשמונה אמות מערבית של כבש".⁵⁴ רש"י קושר את הרווח למצות זריקת איברים למזבח. בד"ה לול מסביר רש"י: "ארובה שהיא מלמעלה למטה", כלומר, חלל אנכי.⁵⁵ ראה גם רש"י בפסחים כו, א ד"ה לול. מאידך, בפסחים לד, א בד"ה לול קטן, הסברו שונה, מכיון שאין מדובר בחלל אנכי - ראה לעיל על הרבובה. גירסת הבבלי ופירושה לפי רש"י קשים: "בין כבש למזבח" הוא בצפון הכבש, ולא במערבו. בפרק הראשון הבאנו את גירסת התוספתא והירושלמי, שלפיה הלול היה "בין האולם והמזבח, למערבו של כבש". מקום הלול היה ברצפה, והוא המתואר במשנה מידות ג, ג. הראינו גם, ששיטת הרמב"ם היא כגירסת התוספתא והירושלמי, ולכן מקום הלול, בו ירדו לניקוי הנסכים, אינו קשור כלל לרווח שבין הכבש והמזבח.

לשיטת הרמב"ם, הרבובה, וכן הירידה לשית, אינם קשורים לרווח שבין הכבש והמזבח. הרווח עצמו היה גדול ממלוא נימא בגלל מצות זריקת איברים למזבח. הרמב"ם, שכותב על רווח זה "אויר מעט", אינו מפרש את רוחבו.

ד. מבנה כבש המזבח ומדותיו

העליה למזבח היתה בכבש משופע, שנבנה מדרום לו. גובהו היה כגובה המזבח - $\frac{8}{6}$ אמות. מידותיו האחרות ידועות מהמשנה - 32 אמות היה אורכו. אך האם הכוונה לאורך

שבנוסף לרבובה בכותל היתה גומה בגג הכבש, סמוך למזבח, בגודל אמה על אמה ובעומק זרוע. הסבר זה קשה, כי החלון יכול לגרום לסכנת נפילה לכהנים או לפסיעה גסה. מה גם שהמלה חלון אינה מתאימה לגומה ברצפה.

53. היעב"ץ בביאורו למשנה. שושנים לדוד כותב שהר"ש מסביר כשיטתו בהסבר הרמב"ם (ראה לעיל), אך אין הדברים מוכרחים. "כעין ארובה במערבו" יכול להיות מובן בדופן המערבית של הכבש.

54. היעב"ץ מסביר את שיטת הרמב"ם בדרך דומה, אלא שאין הרמב"ם אומר כך. ראה בהערה 47 לעיל. דרך-הקדש (דף כב, א), רוצה לומר שרש"י מתכוון לשמונה האמות שבין הכבש ובין קרן המזבח, אך מוסיף כי "דברי רש"י אינם מדוקדקים". גם חזון-איש מנסה לפרש כך את הגמרא (ראה: קדשים, ליקוטים ג) אך נשאר בצ"ע על דברי רש"י אלו. חזון-איש מסתמך על דברי רש"י בפסחים לד, א ד"ה בין כבש למזבח ותוספות במעילה יא, א ד"ה לול שפירשו כך. הוא כותב (תיקונים והגהות בסוף מנחות) שלא ניתן לפרש שהלול היה בין הכבש למזבח כי הכללת בור הנסכים במזבח היתה ע"י הוספת ארבע אמות בלבד. חבור הכבש למזבח הוא במרחק שמונה אמות מפינת היסוד. על שיטת החזון איש ראה לעיל, בפרק א הערה 29. ראה שם מה שהערנו על הסברו לגמרא והסתמכו על רש"י בפסחים ותוספות במעילה.

55. חזון-איש, זבחים יז, ה, מסביר שהלול היה בין היסוד לכבש, "והיה הכבש כנוס שם הרבה, והלול היה קטן רק שהיה אדם יכול לירד שם". משמע שהלול היה אופקי ולא אנכי. אולם הוא חזר בו מהסבר זה, וסובר כי מקום הלול והטבלה שבמשנה במידות ג, ג הם אחד, והירידה לבור הנסכים היתה לכן ליד קרן המזבח. ראה: תיקונים והגהות שבסוף מסכת מנחות. לנימוקו לחזרה מפירושו הראשון ראה בהערה הקודמת.

שיפועו, או לאורך בסיסו? מהנתון על אורך הכבש והמזבח - 62 אמות - מבינה הגמרא שיסוד הכבש היה 32 אמות, ששתים מתוכן חפפו את המזבח, מכיון שקצהו הצפוני של הכבש נבנה במדורג מעל חלקו הדרומי של המזבח - הסובב, ולשיטת לוי גם מעל היסוד. אורך כל בסיס הכבש היה אם כן, לפי הגמרא, 32 אמות, ואילו אורך שיפועו, לפי רביש ממפרשי המשנה, היה גם כן 32 אמות. נתונים אלו אינם יכולים להתקיים, שהרי במשולש ישר-זווית הבסיס והיתר אינם יכולים להיות זהים. חישוב שיפוע הכבש לפי משפט פיתגורס עפ"י הגובה והבסיס מביא לידי כבש ארוך יותר. לנתונים על הכבש, והשוואתם לחישוב עפ"י משפט פיתגורס, יש לצרף גם את דברי רמי בר חמא, שמהם ניתן ללמוד על זווית השיפוע של הכבש עפ"י יחס הגובה לשיפוע או לבסיס. מפרשים רבים עסקו בהבהרת שאלה זו ובחישוב מדוייק של מימדי הכבש וזווית שיפועו. דעותיהם רוכזו בפרק זה. בחלקן הן מתבססות על הרווח שבין הכבש והמזבח שנדון בפרק ג.

1. "ולא תעלה במעלות על מזבחי"

ולא תעלה במעלות על מזבחי (שמות כ,כג)

מכאן אמרו: עשה כבש למזבח (מכילתא דר' ישמעאל, יתרו יא)

אם כן למה נאמר "ולא תעלה במעלות" - שלא תעשה לו מעלות

(מכילתא דרשב"י יתרו כ,כג; מדה"ג, שם)

ההלכה של בניית כבש חלק למזבח ולא מעלות נלמדת אפוא מהפסוק הנ"ל.¹ הכבש ניצב מדרום למזבח,² ואורכו היה שלשים ושתים אמות.³

בנוסף לאיסור בניית מעלה מדורג למזבח, דורשת המכילתא גם איסור של פסיעה גסה בעלייה למזבח:⁴

ומה תלמוד לומר: "אשר לא תיגלה ערותך עליו" - **שלא יפסע בו פסיעה גסה אלא גודל בצד עקב ועקב בצד גודל.**

הילוך הכהנים בפסיעות קטנות של עקב בצד אגודל נזכר גם בירושלמי, ברכות פ"א ה"א: ומאן דאמר בכהנים - "לא תעלה במעלות על מזבחי", **שהיו מהלכים עקב בצד גודל וגודל בצד עקב.**⁵ פסיעה גסה היא הליכה, שבה הרווח בין שתי כפות הרגלים גדול ממידת כף רגל אחת, שהיא חצי אמה.⁶ לפי המכילתא והירושלמי יש ללכת דוקא עקב

1. ראה רש"י, שמות כ,כג ד"ה ולא תעלה במעלות: "כשאתה בונה כבש למזבח, לא תעשה מעלות, אלא חלק יהא ומשופע." וכן ברש"י, שמות כז, ה, בשם המכילתא: "למדנו, שהיה לו כבש", כלומר, עיקר דין עשיית כבש נלמדת מפסוק זה. ראה בפירוש הנצי"ב למכילתא, בניגוד להר-אפרים, שכתב שעיקר עשיית הכבש נלמדת מ"פני המזבחי", ואילו "מלא תעלה במעלות" לומדים רק על צורתו.

2. ראה זבחים סב,ב. הלימוד הוא מיחזקאל מג, יז "ומעלותיהו פנות קדים." מכיון שהעלייה היא מהמקום שבו פונים למזרח, ומכיון ש"כל פניות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין למזרח", הכבש היה בדרום.

3. משנה, מידות ג,ג. ראה עוד להלן.

4. האיסור הוא בנוסף לאיסור בניית המעלות. ראה ברש"י שהובא לעיל בהערה 1; וברא"ם, שם; ובשפתי חכמים. כלומר, האזהרה לבונה היא מהרישא - "ולא תעלה וגו'" - ואילו מהסיפא נלמד האיסור לכהן. ראה גם בחידושי היעב"ץ על הרמב"ם, הלי' בית הבחירה א, יז, ובמנחה-חדשה, מ"א, שדן בחיוב מלקות על בניית מעלות למזבח. פירוש ברית-משה על הסמ"ג, רצא, למד מלשון הרמב"ם בל"ת פ, שהאיסור הוא רק על הכהן העולה למזבח. וכן הוא בסמ"ג שם, וביראים שכז, בחינוך מא ועוד. אולם, הרמב"ם כתב במפורש בהלי' בית הבחירה א, יז: "אין עושין מדרגות למזבח, שנאמר לא תעלה במעלות על מזבחי ... והעולה במעלות על המזבח לוקה."

5. ראה גם מדרש רבה, שמות, משפטים ל,ב: "אלא א"ר אבינא: כשם שהזהיר הקב"ה את הכהנים שלא יהו פוסעין פסיעות גסות על גבי המזבח, אלא יהו מהלכין עקב בצד גודל ... ראה גם בהערה 8 להלן.

6. ראה: ערובין מב, א וברש"י שם ד"ה פסיעות בינוניות: "דרך הליכתו של אדם אמה"; שבת ק"ג, ב, ברש"י ד"ה מהו לפסוע פסיעה גסה: "פסיעה גסה - יותר מאמה, פסיעה בינונית - אמה", ובר"ן שם. ראה גם בשו"ע או"ח

בצד אגודל, ולא די בפסיעות שהינן קטנות מהשיעור של פסיעה גסה, וכך כתב הרמב"ם בספר המצוות, ל"ת פ: "שהזהרנו מעלות על המזבח במעלות, כדי שלא יפסיע פסיעה גסה, אבל ילך עקב בצד אגודל".⁷ וכך גם בחינוך מצוה מא. ביראים דעה אחרת. בל"ת שיא (שכז) כתב: ולא דוקא, שהרי לא אסר אלא פסיעה גסה, ותנן נמי (יומא פ"ב מ"ב) 'היו רצין ועולין בכבשי'. " כך כתב גם בסמ"ג ל"ת רצג.⁸

במכילתא לומדים גם איסור ירידה במעלות מהמלים "אשר לא תגלה ערותך עליו". אך ר' ישמעאל לומד מכאן את איסור הפסיעה הגסה שהובא לעיל. כך גם במכילתא דרשב"י. הרמב"ם בספר המצוות ובהל' בית הבחירה מזכיר את אסור העליה למזבח במעלות, אך לא את איסור הירידה. מעשה-רוקח מסביר, שהרמב"ם כתב כך מכיון שר' ישמעאל חולק על הרישא.⁹

- שצז, ובמג"א ס"ק א בשם מהר"י וייל סי' עה (מובא גם בש"ך ביו"ד סי' רא סס"ק ו): "בינוניות היינו אורח ב' מנעלים - מנעל אחד מקום מצב הרגל, ומנעל הוי בין רגל לרגל". וכן במג"א, שא,א, על איסור פסיעה גסה בשבת: "פ"י שיהא חצי אמה בין רגל לרגל, וכף הרגל הוא גם כן חצי אמה".
7. מאידך, סוף דברי הרמב"ם: "וכל הפוסע פסיעה גסה על המזבח עד שתגלה ערותו עליו - לוקה". היעב"ץ (ביהב"ח א, יז) מסביר, שגם אם לא עשה מעלות, אלא פסע פסיעה גסה במזבח כך שנגלית ערותו, לוקה. כלומר, על הליכה שלא עקב בצד אגודל אין מלקות. ראה גם יריעות-שלמה, שם, שהעיר על ההדגשה "עד שתגלה ערותו".
8. בהלכות בית הבחירה א, יז כתב הרמב"ם: "והעולה במעלות על המזבח לוקה". הוא לא הזכיר לא איסור פסיעה גסה ולא את החיוב ללכת דוקא עקב בצד אגודל. המלבי"ם (על המכילתא) כותב, שהרמב"ם חזר בו בגלל המשנה ביומא פ"ב מ"ב "היו רצין וכו'", ושאלת תו"י (שם, כב,א) מהירושלמי. כך כתב גם מהר"ם שיק, במצוה מא, וברית-משה על סמ"ג, רצא, שמסביר שהרמב"ם סובר כנראה כאחד מתירוצי תו"י שם - שמוותר לרוץ שלא בשעת עבודה, או שרצו עקב בצד אגודל. את ההסבר השני כתב גם הרש"ש במדרש רבה שמות ל,ב (רצו ב"פסיעות קצרות"). היעב"ץ סובר, שהאיסור הוא דוקא במזבח, ולא בכבש; אבל מעלות אין לבנות בכבש, "ידברים ככתבן". לפי היראים והסמ"ג הכהנים הלכו כך, לא מעיקר הדין, אלא ממעלה יתירה. תוספות ר' יהודה שירליאון הסביר עפ"י הירושלמי את הגמרא בסוכה נב,ב (שהיא מובאה מהתוספתא, יומא א, יב) המספרת על אחד מבניה של מרתא בת בייתוס, שהלך עקב בצד אגודל עם שתי ירכים של שור גדול. לפי הירושלמי הוא הלך כך - עקב בצד אגודל - לא כדי להראות את כוחו, אלא בגלל ההלכה. לפי דבריו תיקן שיח-יצחק את תו"י ביומא, וכך הוא מודפס בהגהה בגליון הגמרא. ראה בתוספתא, שגירסתה "ומעלה אותן למזבח", כלומר, הלך כך כדי לעלות למזבח. וכן פירשו ר"ח ("ועולה בהן למזבח") ורש"י ("הולכין בכבשי"); וכן כתב הרש"ש במדרש רבה הנ"ל; והנצי"ב בפירושו למכילתא; ובתורה שלמה, יתרו תקסז. על הרבותא במעשהו, ראה ברש"י הנ"ל, שמה שכתב רש"י "ודרך נושאי משאוי לרוץ" אינו מדוקדק. אך יתכן שכוונת רש"י היא, שאעפ"י שהמשא היה כבד, לא רץ בגלל האיסור. ולכן אין צורך לומר שדברי רש"י אינם מדוקדקים; וגם לא כדברי מעשי-למלך, שלומד מכאן שמוותר לרוץ בכבש. ראה גם חסדי-דוד על התוספתא ביומא; דק"ס בסוכה אות ש; ובתוספתא-כפשוטה לר"ש ליברמן, עמ' 741. בתועפות-ראם על היראים נדחק בפירוש תו"י, הגיה ופירש שרצו עד הכבש, ובכבש עלו עקב בצד אגודל. כך פירש גם יד-הלוי על ספר המצוות לרמב"ם. ראה גם בספר מצות ה', מא, בהגהה, שדוחה פירוש זה מדברי רב פפא בגמרא ביומא כב,א שלא רצו בארבע האמות הסמוכות לכבש (זו הגהת מהר"ם שיק, שנדפסה לראשונה בפרעסבורג, שנת תרו, ע"י המבלה"ד יוסף גינס, ולאחר מכן גם במהדורת ורשה תרל - ברוקלין תשלח). תועפות-ראם דוחה, וסובר שדברי רב פפא יתבארו גם על מי שקדם בעלייה של עקב בצד אגודל. להסברים דלעיל - שמוותר לרוץ בכבש שלא בשעת עבודה (תו"י), או שבכבש אין איסור ריצה (יעב"ץ) - קשה לכאורה: הרי גם בעזרה אסור לרוץ, וראה ברמב"ם הל' ביהב"ח ז,ה: "וכל הנכנס לעזרה יהלך בנחת", ובראב"ד שם: "שלא ילך דרך הדיטות". יש לומר, שלדבר מצוה מותר לרוץ, וגם בשבת. [ראה גם משנה תמיד ה,ו - הכהנים רצו להשתחוות והלויים לשיר]. לתו"י ישנים נסביר, כי רץ לצורך העבודה אך לא בזמן עשייתה. מאידך, הגמרא בברכות ו,ב לומדת שמוותר לרוץ בשבת לדבר מצווה מדברי ר' תנחום בשם רשב"ל, ואינה מביאה ראייה מריצה בכבש. לסוברים שאיסור ריצה בכבש הוא מגזירת הכתוב, ודאי שאין מכאן קושיה לדין זה, כי זו גזה"כ שלא יפסעו פסיעה גסה אעפ"י שהולכים לדבר מצוה. ראה גם ביריעות-שלמה על הרמב"ם, א, יז. הוא שואל על הסבר תו"י, שמוותר לרוץ שלא בזמן עבודה, הרי מהנימוק "אשר לא תגלה ערותך עליו" אין הבדל בין שעת עבודה לבין שעה שאינה עבודה. ועוד, בספר החינוך כתב שהמצוה גם בנשים, והן הרי לא בכלל עבודה.
9. במהר"ם שיק, מצוה מא, הסבר אחר לשיטת הרמב"ם.

כיון שאין לפסוע פסיעה גסה בעליה למזבח, ודאי שאין לדלג או לקפץ בעליה למזבח.¹⁰

2. מבנה המזבח ומידותיו

המזבח מתואר במשנה, מידות ג,א. בבבלי, זבחים נד,א מובאת ברייתא, בה מתוארים שלבי בנית המזבח, בשיטה של יציקת כל חלק ממנו, זה על גבי זה.¹¹

המזבח היה בנוי משלושה ריבועים, שניצבו זה על גבי זה, וכל אחד מהם היה קטן במידותיו ממשנהו. הריבוע התחתון היה בגובה אמה, ומידתו 32 אמות. הוא בלט אמה אחת מעבר לריבוע שעליו. בליטה זו נקראת יסוד, ורוחבה - כניסת היסוד. הריבוע שעל היסוד - "הסובב" - היה בגובה חמש אמות, ואף הוא בלט אמה אחת מעבר לריבוע שעליו. רוחב הסובב נקרא גם כניסת הסובב. גובהו של הריבוע העליון של המזבח היה שלוש אמות. בארבע פינות המזבח היו קרנות המזבח,¹² כל אחת מהן היתה קוביה שמידותיה אמה.

גובה המזבח היה אפוא תשע אמות (1 - יסוד, 5 - לסובב, 3 - מקום מערכה) ועשר אמות יחד עם קרנותיו. המידות שבמשנה ניתנו באמות שלמות. אמה רגילה (בינונית) היא של ששה טפחים, אך חלק מהאמות במזבח היו של חמשה טפחים - "רבי מאיר אומר: כל האמות היו בינוניות, חוץ ממזבח הזהב, והקרן, והסובב והיסוד" (משנה, כלים יז,י). הבבלי מבאר (מנחות צז,ב; עירובין ד,א) שבאמה בת חמשה טפחים נמדדו גובה היסוד, כניסת הסובב וגובה הקרנות, ולרמב"ם - גם כניסת היסוד.¹³ אורכן ורוחבן של הקרנות היו אף הן באמה בת חמשה טפחים, לשיטת רש"י. ואילו דעת הרמב"ם היא, שאורכן ורוחבן היה באמה של ששה טפחים.¹⁴ לכן, לפי חשוב מדויק יותר, מסקנת הגמרא

10. דילוג הוא ברגל אחת, וקיפוף - בשתי רגלים כאחת. ראה: שבת קיג,ב, ברש"י ד"ה מותר: "אף לדלג ולעקור את זו קודם שנחה ראשונה"; ובירושלמי, ביצה פ"ה ה"ב: "ר' ירמיה ר' זעירה בשם רב חונה: קיפוף - עוקר שתי רגליו כאחת"; משנה אהלות ח,ה, ובפירוש הרמב"ם למשנה. באיסור פסיעה גסה, קיפוף קל מדילוג, ראה ביאור הגר"א, או"ח שא,ג.

11. ראה גם ברש"י, סוכה מה,א, ד"ה עלה אמה. סיכום השיטות השונות על מבנה המזבח ראה: א' אייבשיץ, המזבח הגדול והכבש הראשי, סיני צא (תשכב), עמ' קכח-קלט.

12. לשיטת רש"י הקרנות היו בפינות המזבח - בהמשך גוף המזבח. ראה בסוכה, מה,א ד"ה עלה אמה: "וכנס אמה לא גרסינן, שלא היו משוכין הקרנות כלום לפנינו", וכן גם דעת התוס', שם; זבחים נד סע"א ד"ה ומביא מלבן של אמה: "ומושיבו בזוית המזבח מלמעלה". זו גם דעת הרמב"ם, ואילו הראב"ד סובר שהקרנות כנסו שני טפחים משפת המזבח, ראה בהל' בית הבחירה ב,ז-ח. היעבי"ץ סובר כראב"ד (הל' בית הבחירה ב,ח), וכך הוא צייר את המזבח בתחילת ספרו לחם-שמים (וואנזיבעק, תצג).

13. בפירוש המשנה, מידות ג,א; הל' בית הבחירה ב,ז. שיטת רש"י, ראה במנחות צז סע"ב, ד"ה ואמה רוחב כניסה: "אבל כניסה דיסוד באמה בינונית"; שם צח,א ד"ה לא שנה הכי; ובעירובין ד,א ד"ה וזה גב המזבח. ראה גם בפירוש רבינו גרשום; בריטב"א עירובין ד,א; בחידושי הר"ן שם; וברשב"א מנחות צז,ב - כולם כרש"י. המאירי במידות ג,א כתב כמו הרמב"ם, וכך גם בעירובין ד,א. במידות הוא מביא בשם יש מפרשים את דעת רש"י, אולם לגבי גובה היסוד הוא כותב שהיה של 6 טפחים, ורק בשם יש מפרשים הוא כותב שגובהו היה 5 טפחים.

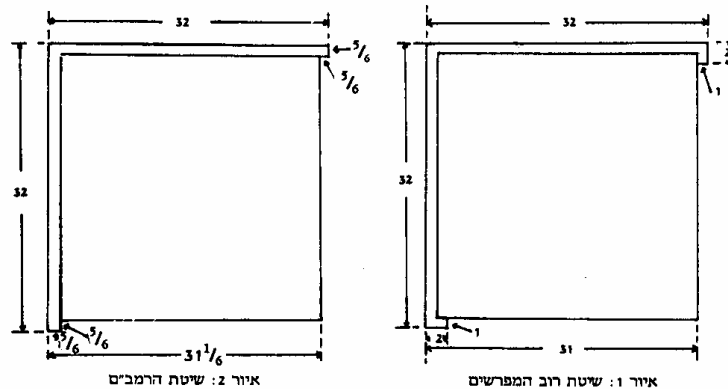
14. רש"י בערובין ד,א ד"ה וזה גב המזבח: "וקרנות, לא שנה גובהן ולא שנה רוחבן, באמה קטנה". וכן במנחות צז,א ד"ה חוץ ממזבח הזהב; שם צח רע"א, ד"ה לא שנה הכי; וכן פירש רבינו גרשום שם. שיטת הרמב"ם: בפירוש המשנה, מידות ג,א. בהל' ביהב"ח ב,ח סתם דבריו: "ורבוע כל קרן אמה". ראה במשנה למלך שם, שמכיון שלשיטת הרמב"ם כניסת היסוד היתה של חמשה טפחים, מוכרחים לומר שרוחב הקרנות היה אמה של ששה טפחים. אך ראה בלקוטי הלכות על זבחים לבעל חפץ-חיים, בזבח-תודה (דף לב,ב). הוא מסביר את שיטת הרמב"ם גם אם נאמר שלשיטתו רוחב הקרנות חמשה טפחים. וזאת לפי הגירסה במנחות צח,א, "הכא" במקום "הכי". המאירי במידות ג,א כותב שרוחב הקרנות ששה טפחים, ואילו בערובין ד,א הוא כותב שאורכן ורוחבן חמשה טפחים.

במנחות צח, א היא שגובה המזבח עד לגגו היה $8\frac{5}{6}$ אמות (53 טפחים), ועד לראש קרנותיו - $9\frac{2}{6}$ אמות (58 טפחים).¹⁵

יסוד המזבח לא היה אחיד בכל צידי המזבח. במשנה, מידות ג, א נאמר עליו: "והיסוד היה מהלך על פני כל הצפון ועל פני כל המערב, ואוכל בדרום אמה אחת, ובמזרח אמה אחת." הוא מתואר יותר בהרחבה בתוספתא, זבחים ו, ה: "היסוד היה מקיף פני כל המזבח מן הצפון למערב, אמה על אמה, טפח כלפי מזרח, אבל [בדפוס: אוכל] בדרום אמה אחת, ובמזרח אמה אחת. ובקרן דרומית מזרחית דרומה ומזרחה לא היה לה יסוד."

בבבלי, זבחים נד, א, יש שתי דעות בביאור הסיפא - "מאי לא היה לה יסוד? רב אמר: בבנין. לוי אמר: בדמים." כלומר, לדעת רב לא היה כלל יסוד בדרום ובמזרח, וגוף הסובב ירד עד הרצפה. לדעת לוי היה יסוד מכל צידי המזבח, אך לא נתנו דמים על היסוד בקרן הדרומית מזרחית.

לדעת רב, מסבירים רוב המפרשים, שהיסוד הדרומי, וכן המזרחי, היו באורך של שתי אמות, ובכך היסוד נמשך אמה אחת בלבד לאורך המזבח - הסובב.¹⁶ דעת הרמב"ם היא שהיסוד לא נמשך כלל לאורך הסובב הדרומי והמזרחי.¹⁷ על כל פנים, אורך יסוד המזבח היה 32 אמות רק בצדיו הצפוני והמערבי, בעוד שאורך בסיס המזבח במרכזו, בחתך מזרח-מערב או צפון-דרום, היה 31 אמות. לרמב"ם: 31 אמות וטפח.

15. רמב"ם, הלי בית הבחירה ב, ו.

16. ראה רש"י, זבחים נג, ב, ד"ה אמר: "היה כלה בסמוך לקרן אמה [שטמ"ק: בסמוך אמה לקרן]; וכן שם בסוף העמ': "לבד אמה סמוך לקרן דרומית מערבית"; שם נד, א ד"ה רב אמר בבנין: "בנו היסוד אמה באורך הדרום". בכל המקומות האלו יש להבין את רש"י שכוונתו לקרן הסובב, שהוא הנקרא מזבח, ואין הכוונה לפנת היסוד (ראה עזרת-כהנים). ראה טהרת-הקדש שם, שכך יש להבין גם את רש"י, שם נד, א ד"ה מן הצד: "דקרן דרומית מזרחית חסרה לה אמה לדרום ואמה למזרח", ולא שהיסוד היה לכל אורך המזבח מלבד האמה האחרונה הסמוכה לקרן. כך מופיע אמנם בציור שעפ"י שיטת תוספות יו"ט, במשניות, אך אין זו דעתו. ראה בספרו צורת-הבית, אות לו; גם בציור המזבח הוא מעיר על מדפיסים שציירו כך בטעות בשיטת הרמב"ם (על ציור תויו"ט העיר גם עזרת-כהנים). כך יש להבין גם את פירוש הרא"ש ורע"ב, וכן כתבו וציירו ברכת-הזבח וצאן-קדשים, חנוכת-הבית (ר' מלכיאל אשכנזי), שלטי-הגבורים, הגר"א בביאור המשנה, ליקוטי-הלכות לבעל חפץ-חיים (זבח-תודה, דף לב, א). וכך למד גם חזון-איש בסוגינתו (נד, א), ומהגמרא בדף נג, ב, שהאמה היא כנגד המזבח, מלבד האמה שכנגד עובי היסוד (זבחים טז, א).

17. כך בציור שבפירוש הרמב"ם למשנה, בכתב ידו (כת"י ששון), וראה גם במהדורת קאפח. [זו כנראה גם דעת תויו"ט, צורת הבית, לו,] וכך כתב גם פנים-מאירות, וניסה להוכיח זאת מרש"י בזבחים נד, א ד"ה מן הצד (ראה בהערה הקודמת). וכך גם שיטת תפארת-ישראל (ראה בפתיחה למידות פרק ג, ובביאור משנה א, שם, אות יט, ובציורים לפירוש). ראה בליקוטי-הלכות לבעל חפץ-חיים (בהערה הקודמת), ששואל על פנים-מאירות. וכן הקשה חזון-איש (זבחים טז, א) על תפא"י.

3. מדות הכבש ומבנה חלקו הסמוך למזבח

מידות הכבש נזכרות במשנה במסכת מידות בשני מקומות:

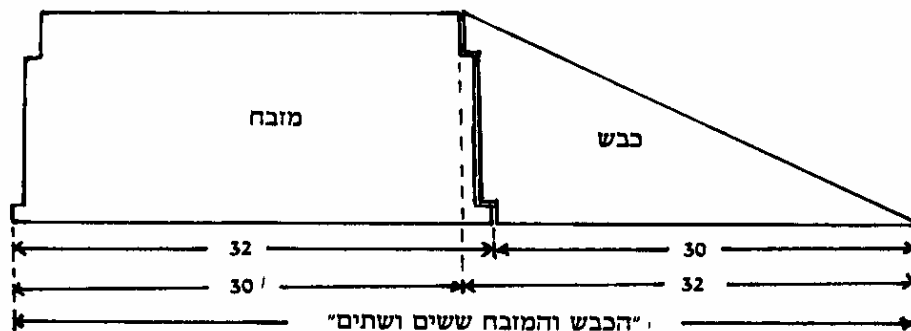
פ"ג מ"ג: "וכבש היה לדרומו של מזבח, שלשים ושתים על רוחב שש עשרה".

פ"ה מ"ב: "הכבש והמזבח ששים ושתים".

מהמשנה בפרק ג לא ברור האם שלושים ושתים האמות של אורך הכבש הן אורך שיפועו, או אורך בסיסו. אם שיפועו שלשים ושתים - אורך בסיסו קצר יותר. נבחן לכן את התיחסות הבבלי לשאלה זו עפ"י הסוגיה בזבחים סב, ב, בה מושוות שתי המשניות הנ"ל.

המשנה בפרק ב עוסקת בחלוקת שטח רצפת העזרה בין המיבנים והמיתקנים שהיו בה.¹⁸ בחלוקה מצפון לדרום נמנים הכבש והמזבח, והם תפסו לפי המשנה אורך של 62 אמות. מכיון שאורך הכבש 32 אמות, וגם אורך המזבח 32 אמות בבסיסו, שואלת הגמרא: "הני שיתין וארבע הווי!" כלומר, המזבח והכבש תופשים אורך של 64 אמות ברצפת העזרה, ולא 62 אמות. משאלת הגמרא ברור, שהיא הבינה שהמשנה נותנת את מידת השטח - האורך - ברצפת העזרה הן של הכבש והן של המזבח. לולא זאת היה מקום להסביר את הסתירה בין המשניות בכך שאורך הכבש שבמשנה הוא אורך שיפועו, אך בסיסו קצר מ-32 אמות.¹⁹ גם ההסבר שניתן בגמרא דבק בהבנה זו.

תרוץ הגמרא מתבסס על מבנה המזבח בצדו הדרומי. מבנהו המדורג של המזבח גרם לכך שהכבש צריך להיות בחלקו העליון בנוי במדורג מעל מדרגת הסובב. לשיטת האמורא לוי, שהיה יסוד בדרום, היה דרוג גם מעל היסוד. חלקו העליון של המזבח היה במרחק אנכי של שתי אמות מקצה קו היסוד. לכן, הכבש נמשך מקצה היסוד רק 30 אמות, ויחד עם המזבח הם תפשו בעזרה אורך של 62 אמות. היטל הכבש היה 32 אמות, אך שתי אמות מתוך היטל הכבש נמדדות אפוא גם בשטח שתופס המזבח בעזרה, והן האמות הסמוכות למזבח. בלשון הגמרא: "נמצא פורח אמה על יסוד, ואמה על סובב".

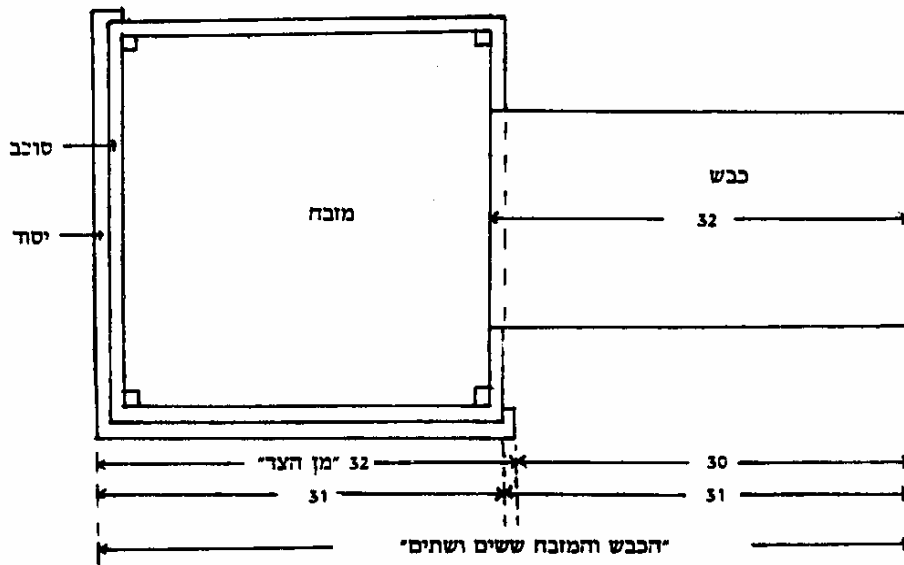

איור 3: חתך צפון-דרום במרכז המזבח, לשיטת לוי

18. הדגש הוא על חלוקת שטח הרצפה. ראה: רש"י, בזבחים נד, א ד"ה נמצא פורח: "והא שיתין וארבע הוי תפסין (תפס) בקרקע העזרה"; תפארת-ישראל, בפרק ג מ"ג, בבעז אהות ב, מסביר את העקרון הזה של מדידה לפי השטח ברצפת העזרה.

19. יש מפרשים בדרך זו את דברי רמי בר חמא שבהמשך הסוגיה בזבחים, שם. ראה עוד להלן את דברי רמי בר חמא והדין בדבריו, ושם יפורטו המפרשים המסבירים כך את דבריו.

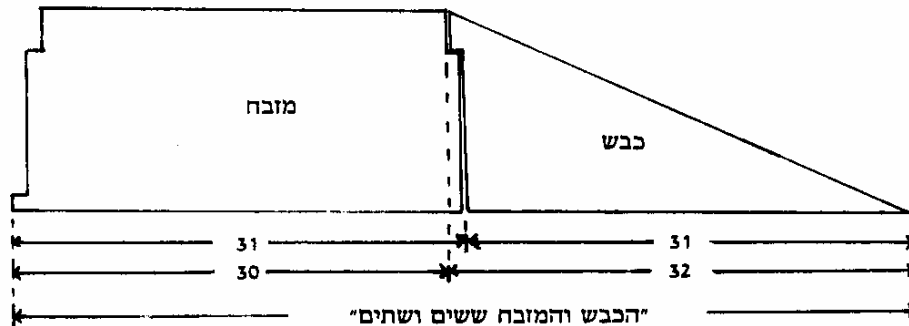
שאלת הגמ' ותירוצה הם לשיטת לוי. השאלה קשה גם לשיטת רב, שאורך המזבח לשיטתו היה 31 אמות, והסיכום נותן אפוא 63 אמות.²⁰ לשיטת רב התרוץ יהיה דומה - הכבש נבנה בדרוג רק מעל הסובב. כך מסביר הבבלי בזבחים נד, א עפ"י שיטת רב: "אימא: כנגד אמה יסוד, ועל אמה סובב."²¹ ההסבר מובן עפ"י מה שקדם לו - הסבר המשנה על מידות המזבח בבסיסו (32 אמות): "הכא במאי עסקינן, מן הצד." מידותיו המקסימליות של המזבח הן 32 אמות, כי בצדו המערבי והצפוני היה אורכו 32 אמות. לכן, כאשר אנו מודדים את השטח שנתפס בעזרה ע"י המזבח, בחדך מצפון לדרום, המזבח תפס אורך של 32 אמות, שהיא מידתו המירבית - בגלל צידו המערבי. 30 אמות נוספות נתפשו ע"י הכבש. אף שבמרכז המזבח החלוקה היתה שווה - 31 אמות ע"י המזבח ו-31 אמות ע"י הכבש - המשנה נוקטת במדידה לפי הצד המערבי, הנותן את האורך המירבי שתופס המזבח בעזרה. לכן, שתי אמות של הכבש - זו של הסובב וזו הנמצאת מול קצה היסוד - כלולות בשטח שתופס המזבח.²²

איור 4: מבט על, לשיטת רב

20. ראה תוס' זבחים סב, ב ד"ה שיתין, וברש"י על התוס'. ראה גם במרומי-שדה לנצ"י"ב.
21. גירסת כת"י וטיקן: "כנגד אמה יסוד כנגד אמה סובב". זו גם גירסת שיטה מקובצת, וראה בדקדוקי סופרים שזו הגירסה בדפוסים ישנים. גירסתנו היא על פי תיקון ברכת-הזבח, מכיון שהכבש הרי פרח על אמת הסובב. לפי הגירסה "כנגד אמה סובב" משמע שלא היה סובב במקום זה. יש שמפרשים כך את הרווח שבין הכבש והמזבח. ראה לעיל בפרק ג/5, בדעות המובאות שם להסביר את קיומו של "איור קרקע" אנכי - תשובת מעיל-צדקה, כח. לדעת ריעב"ץ ופירוש קדמון ב למעילה, לא היה סובב רק בשמונה האמות המערביות של כבש, בהן היה "איור קרקע" אנכי.
22. ראה רש"י ד"ה אימא כנגד אמה יסוד.

הסבר הגמרא הנ"ל - "אימא כנגד וכו'" - הוא במקביל להסבר לשיטת לוי שהובא שם - "פורח אמה על יסוד ואמה על סובב". לכן המקבילה ל"פורח אמה על יסוד" היא "כנגד אמה יסוד". יש להבינה לפי העקרון "מן הצד". כלומר, הכבש ניצב על רצפת העזרה במקום היסוד, ומול קצהו המערבי (בצידו הדרומי) - "כנגד אמה יסוד", ופרח רק על הסובב.²³

איור 5: חתר צפון-דרום במרכז המזבח, לשיטת רב

בין לרב ובין ללוי, שתי אמות מתוך אורכו של הכבש נכללות ונמדדות עם מידות המזבח, במשנה בפ"ה. רוחב הסובב הוא אמה של חמשה טפחים, וכך גם רוחב היסוד, לשיטת הרמב"ם. ואילו לרש"י, רוחבו אמה של ששה טפחים. לכן אורכו המדויק של היטל הכבש הוא $31\frac{5}{6}$ אמות לרש"י, ו- $31\frac{4}{6}$ אמות לרמב"ם. המשנה נקטה במידה מעוגלת של 32 אמות, כשם שנקטה גם במידות המזבח.²⁴ מאידך, המידה הכוללת של הכבש והמזבח 62 אמות היא מדויקת, והמזבח בבסיסו היה 32 אמות של ששה טפחים, וכן הכבש בחלק שמחוץ לקו המזבח. מידה זו היא חלק ממידות העזרה שניתנו במידות מדויקות ובאמות של ששה טפחים.²⁵

הרמב"ם פוסק כרב, שלא היה יסוד בדרום: "יסוד המזבח לא היה מקיף מארבע רוחותיו כמו הסובב, אלא היה היסוד משוך כנגד כל רוח צפון ומערבי, ואוכל בדרום אמה אחת ובמזרח אמה אחת, וקרן דרומית מזרחית לא היה לה יסוד" (הלי בית הבחירה ב,ו).

23. דברינו אלה שונים ממה שכתב ר' אלחנן איבשיץ (הערה 11 לעיל), עמי קלט. לדבריו הכבש לא נבנה על מקום היסוד, ופרח עליו לשיטת רב, אעפ"י שלא היה שם יסוד. הוא מסתמך על רש"י בזבחים נד, א ד"ה אימא כנגד אמה יסוד, ומבין שדברי רש"י "ולא שהיתה שם" מוסבים על הכבש. ולא היא - רש"י מתכוון ליסוד, שלא היה שם; אך הכבש, לשיטת רב היה שם. וזו כונת רש"י בכותבו: "שהיה נכנס לתוך (הפנימה) שנגד בליטה שהיסוד התחיל בה לאכול בה בדרום אמה אחת". גם הנימוקים של הרווח וריבוע המזבח נדחים מכח מה שהוסבר בנושאים אלו לעיל בפרק שיועד לנושא זה. מאידך, ראה את נוסח דברי הרמב"ם המובאים להלן: "ופורח ממנו אמה על היסוד", אעפ"י שלרמב"ם לא היה יסוד בדרום. ייתכן ששיטה זו נכונה לדעת הרמב"ם, כפי שיוסבר להלן. עזרת-כהנים מוכיח, שלא ייתכן לומר שהיה חלל מתחת למקום היסוד, בגלל איסור בניית המזבח על גבי כיפין. משנה-למלך, בהלכות בית הבחירה א,יג, מסתפק אם גם בכבש חל דין זה. אם היה חלל מתחת למקום היסוד, היתה ראייה שאין איסור זה בכבש, מכיון שדין הכבש כדין המזבח, ואין סיבה לחלק ביניהם דוקא בדין זה. מכיון שלא היה חלל מתחת ליסוד. הוא כותב את דבריו על הרמב"ם, ראה להלן.

24. משנה מידות ג,א.

25. הדברים מוכחים גם משאלת הגמרא בדף סב,ב על אורך הכבש דוקא, ולא על מידות המזבח. ראה גם בסוגית הגמרא במנחות צז,ב.

למרות זאת, בהלכה יג הוא כותב על הכבש את תרוץ הגמרא לשיטת לוי: "ארכו שלשים ושתים אמה על רוחב שש עשרה אמה, והיה אוכל בארץ שלשים אמה מצד המזבח, ופורח ממנו אמה על היסוד ואמה על הסובב."²⁶

דברי הרמב"ם "ופורח ממנו וכו'" יובנו רק אם נסביר שהוא נקט בלשון הגמרא בדף סב,ב,²⁷ ולא חש להביא את התיקון בגמרא בדף נד,א לשיטת רב, מכיון שהעקרון "פורח" על הסובב זהה בהם, וכן העובדה שמחוץ לקו קצה היסוד הכבש נמשך ברצפת העזרה לאורך 30 אמות, ואת זאת הדגיש הרמב"ם בדבריו. לכן הרמב"ם כתב גם "אוכל בארץ 30 אמה" ולא 31 אמה. מאידך, אם דברי הרמב"ם מכוונים, ויש להבינם כפשוטם, עלינו לומר שלמרות שבצד הדרומי לא היה יסוד, הכבש לא ניצב על הקרקע אלא "פרח" על מקום היסוד שלא היה. היה אפוא חלל בגובה אמת היסוד, וברוחבה.²⁸

4. שיפוע כבש המזבח

בהמשך לסוגיה בזבחים סב,ב על שטח העזרה שנתפס ע"י המזבח והכבש, מובאים דברי רמי בר חמא על שיפוע הכבש (שם, סג,א) שתי גירסאות עקרויות לדבריו בבבלי, וגירסה נוספת בירושלמי. נביא תחילה את הגירסאות השונות, ולאחר מכן נדון במשמעותן. ותחילה גירסת הבבלי:
גירסת רבותיו של רש"י:²⁹

אמר רמי בר חמא: כל כבשי כבשים שלש אמות לאמה, חוץ מכבשו של מזבח שהיה שלש אמות ומחצה וחצי טפח ואצבע ושליש אצבע בזכרותו.³⁰

גירסת רש"י:

חוץ מכבשו של מזבח שהיה שלש אמות ומחצה ואצבע ושליש אצבע (בזכרותו).³¹

גירסת הירושלמי (עירובין פ"ז ה"ב):

תני: כל כובשי כבשים עולה אמה וכוונס שלש, חוץ מכיבושו של מזבח, שהוא כמתלקט עשרה טפחים מתוך שלש ושליש אצבע, שהמזבח עשר אמות וכיבושו שלשים ושתים.

לפי רש"י, דברי רמי בר חמא נותנים את היחס שבין אורך שיפוע הכבש ובין גובהו.³² נדון תחילה בשתי גירסאות הבבלי לפי גישה זו, ובהמשך נסיף את הדיון לפי מפרשים אחרים, הסוברים שרמי בר חמא נותן את היחס שבין בסיס הכבש לגובהו.³³

26. בשאלה זו דנו מראה-כהן לזבחים, וכן עזרת-כהנים למשנה, והר-המוריה על הל' בית הבחירה.

27. עזרת-כהנים מסביר, שהרמב"ם נגרר אחרי לשון הגמרא.

28. [כך דעת הרב י' קאפח בשיטת הרמב"ם (בע"פ)]. ראה גם בהערה 23 לעיל, את שיטת ר' אלחנן אייבשיץ והערוטינו, ואת דברי עזרת-כהנים על הרמב"ם, שבגללם הוא אומר שהרמב"ם נגרר אחר לשון הש"ס.

29. ראה בתוס', ד"ה חוץ; ובמנחות צו,ב, ד"ה אל חיק האמה; ובשיטה מקובצת, ברש"י אות יג, בהשמטות בסוף המסכת. בכת"י מינכן הגירסה דומה: "שהיה שלש אמות לאמה, וחצי טפח ואצבע ושליש בזכרותו" - חסרה המלה "ומחצה". בכת"י וטיקן: "שלש אמות וחצי [טפח] ומחצה, ואצבע ושליש אצבע" - גירסה זו היא המובאת בערוך, בערך "כבש", והיא הגירסה שמקבלים התוספות.

30. גירסת הערוך: "בזוטרתי" (בערך כבש). וראה בערוך השלם, שם, הערה 7, נוסח אחר: בזוטרתי, בזכרותא, וראה עוד להלן בהסבר גירסה זו. בכת"י וטיקן חסרה המלה בזכרותו, וראה גם בשטמ"ק שבהערה הקודמת, שכתב: "בספרים הראשונים לא נמצא בזכרותו". ראה גם בהערה הבאה, על גירסת רש"י.

31. רש"י כנראה לא גרס את המלה בזכרותו, ראה בד"ה ה"ג. אך התוס' בזבחים, בד"ה חוץ, וכן במנחות מא,ב ד"ה ארבעה, מביאים את הגמרא לפי גירסת רש"י, ובה מופיע בזכרותו. לפי דבריהם הגיה ברכת-הזבח בגמרא, וכך תוקן בדפוס. ראה גם בהערה הקודמת על המלה "בזכרותו" בגירסת רבותיו של רש"י, וכן בהמשך הדברים להלן.

יש מפרשים שרמי בר חמא מתרץ את השאלה בסוגיה הקודמת _ "הני שיתין וארבע הווי". התרוץ הוא שמידת הכבש במשנה היא אורך שיפועו, ואילו המשנה בפ"ה מודדת את אורך המזבח והכבש בבסיסם. כך כתב תוספות יום טוב בעירובין ה,ד (וכן בצורת-הבית אות מג). חוות יאיר ס"י קעג מביא פירוש זה בשם עומק הלכה, בשם גדול מקהילתו.³⁴

גירסת הירושלמי קשה,³⁵ ולכן מפרשי הירושלמי מתקנים את הגירסה, לפי הבבלי. מסיבה זו לא נדון כאן בגירסת הירושלמי.

נקדים ונציין את היחס בין המידות השונות: אמה = 6 טפחים: טפח = 4 אצבעות (אגודלים): אמה = 24 אצבעות.

לפי גירסת רבותיו של רש"י, יחס הניצב לשיפוע הוא 1:3.6389

$(3.5 + 0.5 : 6 + 1\frac{1}{3} : 24 = 3.6389)$

קושיית רש"י³⁶ על כך היא: אורך הכבש נתון, והוא 32 אמות. לפי היחס הנ"ל, גובה הכבש: 8.7939 אמות ($= 32/3.6389$). גובה המזבח: 9 אמות. ולכן בעליה למזבח נוצרת מדרגה של 0.206 אמה, שהיא 1.236 טפח, בניגוד לאיסור לעלות במעלות למזבח.

רש"י נוקט חישוב מקורב: "דלחשבון זה לא היה ראש הכבש שווה לראש המזבח, אלא נמוך ממנו רבע אמה ... והרי אמרה תורה ולא תעלה במעלות על מזבחי." תוספות³⁷ אכן מעירים שהפער הוא "חומש אמה חסר משהו", ואילו לפי חשבוננו לעיל, צ"ל: "חומש אמה ועוד משהו." ה"משהו" הוא 0.006 אמה, שהוא 1.44 אצבע.³⁸

32. ד"ה ה"ג. הסבריו והוכחותיו של רש"י נסבים על אורך השיפוע. גם מהירושלמי משמע שמדובר באורך השיפוע, שהרי נעשה בו שימוש בביטוי "כמתקט", אשר בעירובין משמש לאורך השיפוע ולא הבסיס. אך ראה גם להלן בהסבר אורך השיפוע לפי משפט פיתגורס בדברי רבנו יהונתן. ראה בשירי-הקרובן שם. יחס זה הוא סינוס הזווית שמול הניצב.

33. יחס זה הוא טנגס הזווית שמול הניצב.

34. חוות-יאיר דוחה פירוש זה מכמה סיבות: מצד הסגנון - הנוסח היה צריך להיות "אמר רמי בר חמא", ולא "רב"ח אומר"; על הגמרא היה לתרץ שמדובר באלכסון; אם אורך הבסיס 30 אמות והגובה 9 אמות, אורך האלכסון $31\frac{1}{3}$ אמות, ולא 32. לחילופין: אם האלכסון 32 והבסיס 30, הגובה המחושב הוא 11 אמות. בספרו חוט-השני, סוף ס"י צז, הוא מעיר על תויוט לפי חישוב של אורך הכבש $31\frac{1}{3}$ אמות. יש להוסיף, שאם הבסיס 30, אין הוא כולל את שתי האמות החופפות את המזבח, ואם כן לא יתכן שגם הבסיס אורכו 32 אמות וגם האלכסון. בתשובת מעיל-צדקה, ס"י כח דחה הסבר זה בכך, שאם השיפוע הוא 32, והגובה 9 - אורך הבסיס 31 אמות ו- $\frac{2}{3}$ אצבע (בחישוב מדוייק: 30.7 אמות). ולכן, יחד עם המזבח האורך הכולל הוא מעל 63 אמות, ועדיין קשה שאלת הגמרא. בחישוב מדוייק 62.7, אך המזבח ללא סובב ויסוד רק 30 אמה, ויחד - 60.7 אמות, ו"רווחא לה עזרה". ראה להלן סעיף 5.

35. גובה גג המזבח היה תשע אמות ולא עשר, וממילא גובה הכבש היה אף הוא תשע אמות. גם היחס שניתן בירושלמי אינו מסביר אורך 32 אמות של שיפוע עם גובה של תשע או עשר אמות.

36. ראה בתוסי' ובשטמ"ק שבהערה 29 לעיל.

37. ראה בהערה 29 לעיל.

38. לפי החישוב המדוייק, המדרגה קרובה יותר לחמישית אמה מאשר לרבע אמה. שיטה מקובצת, בהשמטות לגמי, אות ב כתב: "ומה שהזכיר רש"י רביע אמה, שמא משום דלא מונה כל החשבון." הוא מסביר שם בשם רבנו פרץ, שרש"י חישב פער זה בקירוב, לפי 3 אמות לאמה. ולכן, לפי רבותיו של רש"י, לגובה של 9 אמות אורך השיפוע הוא 32.75 אמות, והתוספת של 0.75 אמה באורך השיפוע גורמת לפער גובה של 0.25 אמה. החישוב המדוייק, אליו הוא מגיע, הוא פער של 0.2109 אמות לפי היחס המדוייק שבגירסת רש"י, בעוד שהיה עליו לחשב לפי גירסת רבותיו של רש"י ולהגיע לפער הנ"ל של 0.2106 אמות. על כל פנים הוא מעיר על התוסי', שכתבו שהפער קצת פחות מחומש אמה, בעוד שהפער הנכון גדול מעט מחומש אמה, ומוסיף: "דשמא טעות סופר הוא". את רש"י הוא מיישב, שמכיון שהפער גדול מחמישית, רש"י נקט רבע אמה. כך כתבו גם חנוכה-הבית (ר' משה חפץ) ומרכבת-המשנה בקונטרס ברכות-בחשבון.

התוספות בזבחים עושים חישוב אחר: ³⁹ לפי הגובה - 9 אמות - אורך הכבש המחושב לפי היחס הני"ל גדול מ-32 אמות - 32.75 אמות (= 3.6389×9). התוספות אם כן מבינים שלשיטת רש"י אורך הכבש הוא 32 אמות מדויקות, ולכן אין לומר שמדובר במידה "עגולה", שאינה מונה חלקי אמות⁴⁰.

תרוץ התוס' בשם ר' נתן מדודיא⁴¹ הוא שגובה המזבח היה רק $8\frac{5}{6}$ אמות⁴² (8.8333). הפער בין גובה ראש הכבש והמזבח מצטמצם לכדי אצבע (0.0394 אמות = 8.7939 - 8.8333 שהם במונחי אצבע: $0.95 = 24 \times 0.0394$).⁴³ למדרגה כה נמוכה בעליה למזבח ר' נתן מדודיה כנראה שאינו חושש.

המהר"ם מרוטנבורג (תשובות, דפוס פראג, תשובה רלט⁴⁴) עורך חישוב מקורב, ולפיו הפער המחושב הוא של חצי אצבע⁴⁴, אך למעשה גם פער מועט זה לא היה. היחס הרגיל הוא 4 אצבעות (אגודלים) לטפח; אך במידת הכבש מודדים את "האצבע ושליש" שבדברי רמי בר חמא ביחס קטן יותר, שבו יותר מארבעה אגודלים רגילים בטפח. המדידה היא "בזכרותו" - "בחידודו של אצבע לפנים בראשו" - כלומר, בקצה האגודל הצר יותר. לכן, גובה הכבש היה בדיוק בגובה המזבח.⁴⁵

היחס בין השיפוע לבין הגובה לפי המהר"ם מרוטנבורג הוא לכן:
 $1:3.6226 (= 8\frac{5}{6} : 32)$

39. דברי התוס' כנראה שאינם ציטוט מרש"י, אלא פירוש, שכן הם אינם בתוספות במנחות ובשטמ"ק בזבחים.
 40. ראה בגמ' במנחות צ"ב: "כיון דלא הוי אמה לא חשיב ליה". שם מדובר על עיגול כלפי מטה בארבעה טפחים, שהם $\frac{2}{3}$ אמה.
 41. ראה בתוספות שבהערה 29.
 42. בגלל אמת היסוד שהיתה של 5 טפחים, ראה לעיל.
 43. דרך חישוב אחרת: ביחס 3.6389 כאשר הניצב $8\frac{5}{6}$ אמות, אורך הכבש 32.1436 אמות. הפחתת התוספת של 0.1436 אמה לאורך הכבש תגרום להקטנת גובהו ב- 0.03946 אמה, שהיא 0.95 אצבע ($24 \times 3.6389 : 0.1436$).

[*43]. ר' עקיבא איגר (זבחים סג, א) מפנה למהר"ם.

44. החישוב המקורב הוא כדלהלן: הקטנת גובה המזבח בטפח, משפיעה על אורך שיפוע הכבש בארבעה טפחים בקירוב (הנתון המדויק: 3.6389). גירסת רבותיו של רש"י בהשוואה לגירסתו מוסיפה באורך השיפוע חצי טפח לכל אמת גובה. לכן, התוספת לאורך השיפוע, כאשר גובה המזבח 9 אמות, היא 4.5 טפחים. כמעט כל התוספת - 4 טפחים - מתקזזת עם "הקטנת" המזבח בטפח בגלל אמת היסוד, שהיא של חמשה טפחים בלבד. נותרה אפוא תוספת של חצי טפח באורך השיפוע, שהיא שקולה לחצי אצבע בגובה המזבח, כאשר אנו מחשבים בחישוב מקורב, עפ"י יחס 1:4 בין אורך השיפוע והגובה ($24 \times 4 : 0.5$). החישוב המדויק הוא:
 $0.95 = 3.6389 : 6 \times (4.5 - 3.6389) \times 24$

45. לפי מהר"ם מרוטנבורג, היחס בין מדידה בראש האגודל לבין מדידה רגילה - קשר אגודל - הוא: 0.7075. לפי יחס זה תתקיים המשוואה, שבה לאורך שיפוע של 32 אמות יתאים גובה של $8\frac{5}{6}$ אמות [$32 \times 8\frac{5}{6} = 24 \times (\frac{1}{3} + 0.7075 + 0.5 + 3.5)$]. על פירוש בזכרותו-בראשו ראה בשיטה מקובצת ברש"י, אות יג (בהשמטות בסוף המסכת), ובתוס' אות לב; בתוס' מנחות מא, ב, ד"ה ארבעה בגודל; במרדכי, מנחות פרק התכלת, הל' ציצית תתקמח - הוא כתב שרק במדידת הכבש האגודל נמדד בראשו, כדי שהחשבון יהיה מכוון; ובשו"ת ראש-אפרים, סי' יז. לנושא זה של יחס המדידה בין ראש האגודל לעביו, ופירוש "בזכרותו", ראה באריכות במאמרו של פרופ' א"י גרינפלד, "התאמת האגודל ליתר אמות המידה", תחומין, ה (תשמד), עמ' 379-401. הוא דן גם בדברי רמי בר חמא, וגם בשיטת מהר"ם מרוטנבורג. ראה עוד להלן על גירסת הערוך והסבר שיטה מקובצת. וכן, י"ג וייס, "מדות ומשקלות של תורה", ירושלים תשמה, עמ' רס-רסא. פירוש שונה לזכרותו מובא בתשובה כח של מעיל-צדקה. הוא מפרש שהכוונה היא לבסיס הכבש, ודברי רמי בר חמא נותנים את היחס שבין בסיס הכבש לגובהו. לפי הסבר זה ושיטת הרמב"ם, שאורך הבסיס הוא $31\frac{1}{6}$ אמות, הוא מסביר את גירסת רבותיו של רש"י. 'ראש המזבח' בזבחים כתב, כי ההסבר נכון רק אם גורסים "בזכרותו", בעוד ש"זכרותו" מוסב על האצבע. על שיטת מעיל-צדקה ראה להלן, בפרק על אורך שיפוע הכבש.

קירוב לחישוב המדויק המתקבל מדברי מהר"ם מרוטנבורג, נקבל לפי גירסת הערוך "בזוטרתי", או בגירסאות אחרות: "בזוטרתי",⁴⁶ היינו, המדידה היא באצבע קטנה ולא באגודל. מכיון שבטפח שש אצבעות קטנות (שהן ארבע גדולות),⁴⁷ תתקבל מדרגה של ירידה מהכבש למזבח שגובהה רק כעשירית אצבע. לפי יחס של $2/3$ בין אצבע קטנה לגדולה נקבל שיחס השיפוע לניצב הוא 3.62037 ($= 24 : 6 + 2/3 \times 1^{1/3} : 3.5 + 0.5$). גובה הכבש לאחר 32 אמות הוא 8.839 אמות ($= \sqrt[32]{3.62037}$); גובה המדרגה: 0.0055 אמות שהם 0.13 אצבע ($0.13 : 24 = 0.0055$); $0.0055 : 8.839 = 8.833 - 8.839$. גירסת הערוך נותנת אפוא קירוב לחישוב המדויק שכתב מהר"ם מרוטנבורג [יחס מדויק של 0.7075 בין אצבע קטנה לגדולה מול קירוב של $2/3$ (0.667)], ולמדרגה כה נמוכה לא חששו.⁴⁸

בשיטה מקובצת, בתוספות אות לו מובא הסבר לגירסה "בזכרותו", לפי הקירוב של יחס אצבע קטנה לגדולה ($2/3$). הדברים מובנים אפוא לפי גישת מהר"ם מרוטנבורג. הוא כותב על גירסת רבותיו של רש"י: "בזכרותו - פי' בשפוע עובי הגודל. והא דנקט בזכרותו, כדי ליישב החשבון מצומצם ארבע [צ"ל: שש] אצבעות לטפח, משום דבסתם אצבעות הוי הטפח ששה [צ"ל: ארבע] אצבעות."⁴⁹

לפי גירסת רש"י יחס הניצב לשיפוע הוא $1:3.5555$ ($3.5555 = 24 : 3.5 + 1^{1/3}$). על כך מקשים התוס':⁵⁰ לפי יחס זה גובה הכבש הוא 9 אמות ($32 : 3.5555$), ואילו גובה המזבח היה $8^{5/6}$ אמות. נוצרה אפוא מדרגה של טפח - ירידה מהכבש למזבח. קושית רש"י על רבותיו קשה גם לגירסתו.

תרוץ תוס' הוא: "מיהו אין לחוש." תירוץ זה ניתן להבנה בשתי דרכים:

- א- שהמדרגה נמוכה מגובה מדרגה רגילה במקדש, שהיתה חצי אמה - 3 טפחים.⁵¹
 ב- המדרגה היא בירידה למזבח, והאיסור הוא בעלייה למזבח.⁵²

התירוץ השני של תוס' הוא: "אמות של כבש לפי אמות של מזבח." דהיינו: מכיון שאמה אחת - אמת היסוד - היתה של חמשה טפחים ולא ששה, גובה המזבח היה 53 טפחים במקום 54 טפחים. גובה האמה הממוצעת, בתשע אמותיו של המזבח הוא 0.98 של אמה רגילה ($0.98 = 53 : 54$) ההפרש: $1/54$ של אמה הוא $1/9$ טפח, 0.44 אצבע). אורך הכבש נמדד לכן באמה ממוצעת שאורכה 0.98 מאמה רגילה, ולכן 32 אמות הכבש הן למעשה 31.407 אמות רגילות בנות ששה טפחים ($54 : 32 \times 0.98$), וגובה הכבש בקצהו הוא בדיוק גובה המזבח $8^{5/6}$ אמות ($31.407 : 3.5555$).⁵³ לפי הסבר זה, יחס הניצב לשיפוע הניתן ע"י רמי בר חמא נמדד באמות שהן בנות אותה מידה. קשה לומר שרש"י מסכים

46. ראה לעיל, הערה 30.

47. ראה: מנחות מא, ב: "אמר רב פפא: טפח דאורייתא - ד' בגודל, שית בקטנה." ראה שם ברש"י, ובהגהות הבי"ח, ובשטמ"ק אות כא: "בקטנה - בזרת." ראה גם ברש"י עירובין י, ב, ד"ה בזוטרתי: "באצבע קטנה."

48. המדרגה היא בירידה מהכבש למזבח. תוס' אינם חוששים למדרגה של טפח בירידה מהכבש למזבח. ראה להלן בגירסת רש"י, בתירוץ התוספות ובהערה 52.

49. התיקון בסוגרים מתחייב מהענין, והעיר על כך פרופ' א"י גרינפלד (הערה 45, לעיל), עמ' 392. ראה גם בשטמ"ק על רש"י, אות יג (בהשמטות בסוף המסכת): "ולפי שאין החשבון מצומצם למידת ארבע אצבעות לטפח, קאמר בזכרותו, כדי ליישב החשבון."

50. ראה בתוס' שבהערה 29 לעיל.

51. ראה משנה, מידות ב, ג. כתב כך עזרת-כהנים. מאידך, רש"י הקשה על גרסת רבותיו בגלל מדרגה של כטפח ורבע. ניתן יהיה להסביר זאת רק עפ"י הדרך השניה להסבר - האיסור בעליה, ולא בירידה.

52. יריעות-שלמה, ה' ביהב"ח א, יז. מרכבת-המשנה (בקונטרס ברכות-בחשבון) כתב שאיסור עלייה למזבח במעלות הוא בכל דהוא, אלא שבירידה למזבח אין לחוש.

53. ראה מלאכת יו"ט. הוא מדגיש, שהשטח שתפס הכבש בעזרה נמדד באמות רגילות. עומק-הלכה, וכן חוק-נתן, פרשו שאמה אחת בכבש היתה של חמשה טפחים, אך אין בכך כדי לתרץ.

לזה, שהרי בפירושו הוא מחשב ומראה שאורך הכבש הוא 32 אמות שלמות, ולא 31.407, או 32 אמות "קטנות". מסיבה דומה - אי התאמה ל-32 אמות מדויקות - הסבירו התוספות מדוע רש"י דחה גם את גירסת רבותיו. מאותו נימוק הסבר זה אינו יכול להיות תקף לגירסת רבותיו של רש"י, ולהם יש לומר שאורך הכבש הוא 32 אמות שלמות.⁵⁴

האם בגירסת רש"י גורסים "בזכרותו"? בפירוש רש"י בזבחים לא נזכרת המלה בזכרותו, והיא הוספה בגמרא ע"י ברכת-הזבח לפי התוס' במנחות מא, ב ד"ה ארבע בגודל, שגורסים מלה זו בגירסת רש"י.⁵⁵ אם פירוש המלה ב"זכרותו" הוא בקצה הצר של האגודל, כפירוש מהר"ם מרוטנבורג ושיטה מקובצת שהובאו לעיל, נקבל אורך כבש קטן מ-32 אמות.⁵⁶ מכיון שלרש"י אורך הכבש הוא 32 אמות מדויקות, מובן מדוע בגירסת רש"י אין גורסים את המלה בזכרותו.

5. חישוב מידות הכבש לפי משפט פיתגורס

אורך הכבש כפי שניתן במשנה - 32 אמות - הוא לפי שיטת רש"י אורך שיפועו,⁵⁷ וכך גם הוסבר לעיל היחס שבדברי רמי בר חמא, שהוא היחס בין אורך השיפוע לבין גובה הכבש. רק להסבר התוספות בשיטת רש"י, "אמות של כבש לפי אמות של מזבח", אורכו המדויק של השיפוע היה 31.407 אמות. לפי משפט פיתגורס - ריבוע היתר שווה לסכום ריבועי הניצבים - נוכל לחשב את אורך בסיס הכבש. נקבל תוצאה הקרובה ל-31 אמות (ראה בטבלה 1 להלן). הכבש והמזבח יחד תפשו, אפוא, אורך הקרוב ל-61 אמות, בעוד שבמשנה במידות ה, ב נאמר שהם תפשו 62 אמות משטח העזרה, ואם כן "רווחא לה עזרה".⁵⁸ תוצאה זו עומדת בסתירה גם לסוגית הגמרא בדף סב, ב, לפיה אורך בסיס הכבש היה 32 אמות, מתוכן שתי אמות חופפות את המזבח, ו-30 אמות מעבר למזבח. בגלל החלק שחפף את המזבח, אורכו המדויק של בסיס הכבש היה $31\frac{5}{6}$ אמות לשיטת רש"י, ו- $31\frac{4}{6}$ לשיטת הרמב"ם במבנה המזבח (ראה לעיל).

מאידך גיסא, אם נערוך את חישובינו לפי בסיס הכבש וגובהו, נקבל שאורך שיפועו היה גדול מ-32 אמות, ואף מ-33 אמות, ויחס השיפוע לגובה גדול מהמחושב לעיל בדברי רמי בר חמא (ראה בטבלה 2 להלן). לפי תוצאה מחושבת זו, ולפי יחס שיפוע הכבש לגובהו שבדברי רמי בר חמא, נקבל שגובה הכבש יהיה גבוה מגובה המזבח, ותיווצר מדרגה בירידה למזבח. גובהה תלוי בדעות השונות (ראה בטבלה 3 להלן), והוא נע בין מעט יותר מטפח לבין שלשה טפחים.

דברי הרמב"ם אף הם קשים להבנה. בפירוש המשנה הוא כותב במפורש שאורך שיפוע

54. ראה לעיל, הערה 43. הראנו שם שלפי גובה המזבח - $\frac{8}{6}$ אמות - אורך הכבש, לפי יחס השיפוע בגירסת רבותיו של רש"י, הוא 32.1436 אמות. אם נניח שמדובר באמות ממוצעות של גובה המזבח, ונקפיל אורך זה ב- $\frac{53}{54}$, נקבל: 31.548 אמות שלמות, וחסר אפוא כחצי אמה לאורך הכבש.

55. שו"ת ראש-אפרים, ס"י יז.

56. לפי מהר"ם מרוטנבורג, יחס ראש האגודל לעביו הוא 0.7075 (ראה לעיל, הערה 45), ואורך הכבש יהיה 31.264 אמות $[\frac{8}{6} \times (24 : 1\frac{1}{3} \times 0.7075 + 3.5)]$ לפי הקירוב של שיטה מקובצת - יחס של $\frac{2}{3}$ - נקבל שאורך הכבש 31.244 אמות. גם אם נחשב לפי גובה מזבח של 9 אמות, נקבל פחות מ-32 אמות: 31.854, 31.833, בהתאמה.

57. ראה בפירושו לדברי רמי בר חמא, זבחים סג, א. בסוכה נב, ב ד"ה כבש ומרובע: "הכבש היה משפע בשיפוע אורך קרוב לארבע אמות שיפוע לכל אמת גובה, דשתים ושלשים אמה אורך לתשעה גובה"; שם מט, א, ד"ה בין כבש למזבח.

58. ראה מנחות צז, ב. רק על הפרש קטן מאמה ניתן לומר "כיון דלא הוי אמה לא חשיב ליה". ראה בסוגיה שם.

הכבש הוא 32 אמות: "וכאשר תמתח חוט מקצהו הדבק בארץ עד ראשו שכנגד קרנות המזבח, יהיה שלשים ושתים אמות" (מידות ג, ט, תרגום הרב קאפח). שם, הוא מסביר גם, שלמרות ששיפועו 32 אמות, "אורך השטח שהוא תופס בארץ 30 אמה בלבד." דבריו האחרונים צריכים להתבאר כמתיחסים לחלק הכבש הבולט מקו קצה המזבח, כפי שהוא כותב בהלכות בית הבחירה ב, ג: "והיה אוכל בארץ שלשים אמה מצד המזבח, ופורח ממנו אמה על היסוד ואמה על הסובב." אורך בסיס הכבש הוא אפוא 32 אמות, ובחישוב מדויק יותר - לפי שיטת הרמב"ם במבנה המזבח - $31\frac{4}{6}$ אמות. שני נתונים אלו - אורך שיפוע 32 אמות, ואורך בסיס $31\frac{4}{6}$ - אינם מתיישבים זה עם זה.⁵⁹ לפי הבסיס והגובה, אורך השיפוע הוא 32.88 אמות. ובדוחק נאמר, שיש כאן עיגול כלפי מטה.

בטבלאות דלהלן מוצגים חישובים אלטרנטיביים לפי משפט פיתגורס: חישוב אורך הבסיס לפי אורך השיפוע והגובה; חישוב אורך השיפוע לפי הבסיס והגובה; וחישוב גובה הכבש לפי אורך השיפוע המחושב והיחס שבדברי רמי בר חמא.

טבלה 1: חישוב הבסיס לפי הגובה ואורך השיפוע

נתון מחושב	נתון ידוע		דיוק הנתון של הגובה והשיפוע
	אורך השיפוע	גובה המזבח	
אורך הבסיס	32	9	נתון "עגול"
30.708	32	$8\frac{5}{6}$	נתון מדויק
30.757	31.407	$8\frac{5}{6}$	תוס', תירוץ ב'

טבלה 2: חישוב השיפוע עפ"י הגובה והבסיס

נתון מחושב	נתון ידוע			דיוק הנתון של הגובה והבסיס
	אורך השיפוע	אורך הבסיס	גובה המזבח	
יחס השיפוע לגובה	33.242	32	9	נתון "עגול"
3.694	33.197	32	$8\frac{5}{6}$	גובה מדויק, אורך בסיס "עגול"
3.758	33.036	$31\frac{5}{6}$	$8\frac{5}{6}$	נתון מדויק: רש"י רמב"ם
3.740	32.876	$31\frac{4}{6}$	$8\frac{5}{6}$	
3.722				

59. ראה מה שכתבנו לעיל בסוף הערה 34 על הסבר תויו"ט בערוכין ה, ד, לפיו מתקבל שאורך השיפוע 32 אמות, וכן אורך הבסיס.

טבלה 3 :

חישוב גובה הכבש לפי שיפוע מחושב והיחס שבדברי רמי בר חמא בין השיפוע לגובה

חישוב הגובה לפי היחס	גובה הכבש לפי היחס בגירסת רבותיו של רש"י			האורך המחושב של השיפוע	בסיס המזבח וגובה המזבח
	גירסת רש"י	מרה"ם מרוטנבורג	ערוך ושטמ"ק		
3.555	3.62	3.623	3.639		(ראה טבלה מס' 2)
9.35	9.18	9.18	9.13	33.242	נתון "עגול"
9.34	9.17	9.16	9.12	33.197	גובה מזבח מדויק, אורך בסיס "עגול"
9.29	9.13	9.12	9.08	33.036	רש"י
9.25	9.08	9.07	9.03	32.876	רמב"ם

הסתירה בין מידת אורך השיפוע ובין סוגית הגמרא בזבחים סב, ב, וכן התמיהה על שיטות רש"י והרמב"ם נדונו ע"י מפרשי הש"ס.

לראשונה נזכרת השאלה בספר עומק הלכה.⁶⁰ הוא מתייחס לאורך בסיס של 30 אמות, ושואל עפ"י משפט פיתגורס על אורך השיפוע - 32 אמות - לפי אורך הבסיס ולפי הגובה של 9 אמות. אין הוא מתייחס לשתי האמות של הכבש החופפות את מידות המזבח, ושהינן חיוניות לחישוב גובהו. לפי חישובו מתקבל אורך שיפוע של 31.3 אמות (שורש של $9^2 + 30^2$).

בחוות-יאיר, ס"י קעג, מרחיב את דבריו שבסוף הספר חוט-השני (סוף סי' צז). הוא מתבסס על עומק הלכה, אותו הוא מזהה עם "חכם אחד" שזכר בברכת-הזבח (להלן), ושואל על הרמב"ם, "שהיה מהנדס גדול ונפלא", כיצד ייתכן שהבסיס 30 והשיפוע 32, בלי לכלול בשאלתו את שתי האמות הנוספות.⁶¹ גם צאן-קדשים⁶² לא התחשב בשתי אמות אלו, אך הוא שואל על 30 אמות השיפוע (אורך כל השיפוע פחות שתי האמות "הפורחות" על המזבח) מול הקביעה שאורך הבסיס הוא 30 אמה.

חישוב מדויק יותר, הכולל את האורך המלא של הכבש, נמצא בספר ספרא דצניעותא דיעקב,⁶³ בהסכמת יהודה ליבא מהעליושיא. הוא מביא את השאלה בשם המחבר, ה"ר

60. ר' יעקב קאפיל, קראקא שנג (1593). סדר העוסקים בשאלה זו אחריו: ספרא דצניעותא דיעקב, נדפס ע"י בנו, 1669; ברכת הזבח, 1669. חוות יאיר: חוט השני, 1674, חוות יאיר, 1699; זית רענן (בעל מג"א), 1686 (מג"א נפטר ב-1683).

61. ראה לעיל את דבריו על הרמב"ם. השאלה צריכה להיות מאורך בסיס 32 על אורך שיפוע 32 או להיפך. חוות יאיר מוסיף על שאלת ברכת הזבח (ראה להלן): אם הבסיס 30, ואילו השיפוע 32 - הרי שלפי משפט פיתגורס נקבל גובה של 11 אמות בקירוב.

62. ר' אברהם חיים שור. נדפס לראשונה ע"י נכדו, תקטז (1757).

63. אמשטרדם תכט (1669), נדפס ע"י בן המחבר. ענין זה של התחשבות באורך המלא של הכבש הודגש בספר חנוכת-הבית לר' משה חפץ (ויניציאה תנו - 1696). הוא כותב, שלצורך החישוב "נצייר בדעתנו שבצד דרום אין למזבח לא יסוד ולא סובב", ולכן לצורך כל חישוב, אורך הבסיס 32 אמות.

יעקב תעמירלש, שהקשה על פירוש רש"י.⁶⁴ שאלתו היא מאורך הבסיס על אורך השיפוע: אם הבסיס הוא 32 אמות, השיפוע צריך להיות קרוב לליי אמות [צ"ל ל"ד אמות]. הוא מסתייע בכלל "שכל אמתא בריבוע, אמה ובי' חומשין באלכסונא". אין הוא מתרץ את השאלה. באופן דומה שואל גם הב"ח, בהערתו לגמרא. וכבר העיר על כך חמדת-דניאל, שאין זה מדויק, מאחר וכלל זה נכון רק בריבוע בו אורך הניצבים שווה.

המקור המצוטט ביותר הוא ברכת-הזבח.⁶⁵ הוא מביא את השאלה בשמו של ה"ר העשיל, בשם "חכם אחד לא ידעתי אכנהו", שאותו מזהה בעל חוות יאיר (שם, סי' קעג, וכן בספרו חוט השני, סוף סי' צז) עם עומק-הלכה.⁶⁶ הוא שואל את שתי השאלות - מאורך שיפוע הכבש על אורך הבסיס; ומאורך הבסיס על אורך שיפוע הכבש.⁶⁷ גם בתשובת מעיל-צדקה,⁶⁸ סי' כח, מובאת השאלה מהשיפוע על הבסיס. הוא כותב, שאם אורך השיפוע הוא 32 אמות וגובה הכבש הוא 9 אמות, אזי אורך הבסיס הוא 31 אמות ו- $\frac{2}{3}$ אצבע, בקירוב.⁶⁹

6. אורך הכבש וצורתו בהתחשב במשפט פיתגורס וברוח שבין הכבש והמזבח

הדיון בנושא זה מעורר את הצורך לבדוק עד כמה יש לשאוף לדיוק מירבי בחישוב מידות הכבש והמזבח או בחישובים אחרים מסוג זה, כנגד שימוש במספרים מעוגלים. המשנה במסכת מידות ג,א נותנת מידות מעוגלות למזבח. מידת העגול גדולה ביותר - ארבעה טפחים, שהם $\frac{2}{3}$ אמה.⁷⁰ ההסבר לכך בגמרא הוא, שעד אמה ניתן להשמיט.⁷¹ מאידך, בדברי רמי בר חמא הדיוק הוא עד שליש אצבע, שהוא $\frac{1}{72}$ של אמה. אמנם, השפעתו על חישוב אורך הכבש היא פי תשע, בגלל גובה המזבח, כלומר: כ- $\frac{3}{4}$ טפח (3 אצבעות, $\frac{1}{8}$ אמה).⁷² רש"י, כנ"ל, דייק עד $\frac{1}{4}$ אמה ($1\frac{1}{2}$ טפח), ולפי חישוב מדויק: מעט יותר מטפח. תוספות בתירוצים מדויקים עד אצבע. גם מעיל-צדקה בתשובה כח כתב, שיש לדייק עד אצבע ולא יותר. ואילו מהר"ם מרוטנבורג לא הסתפק בכך, ודייק כדי למצוא התאמה מלאה. קונטרס מידות-המזבח, שנדפס בסוף הספר צורת-הבית של תויו"ט, מסתמך על

64. חנוכת-הבית (ר' משה חפץ) מדגיש, שהשאלה קשה יותר על המפרשים שכתבו במפורש שאורך השיפוע 32 אמות, היות שאת הגמרא ניתן להסביר שכוונתה לאורך הבסיס, ואזי השיפוע יחושב לפי משפט פיתגורס, כפי שאכן יש המתרצים כך את השאלה (ראה להלן).

65. מהרש"ק נדפס לראשונה באמסטרדם תכט (1669).

66. פנים-מאירות מציין שזו השאלה שמובאת בצניעותא דיעקב.

67. לשאלה מהבסיס על השיפוע הוא כותב שאורך הכבש (השיפוע) "היה יותר מלי"ב, קרוב ללי"ד אמות, ליועד קצת בחכמת התשבורת, והחוש מבואר גם כן, וצ"ע מאוד בישוב קושיה זו". צ"ל "פחות מלי"ד". העיר על כך בפנים-מאירות, וכך גם מובאת השאלה בצאן-קדשים.

68. ר' יונה לנדסופר (נפטר בתעג - 1712). נדפס לראשונה ע"י נכדו, תקטו - 1757. [ר' עקיבא איגר (זבחים סג,א) מפנה לתשובה זו.]

69. החישוב המדויק - ראה בטבלה 1 לעיל - 30.7 אמות. מראה-כהן נוקב באורך של 31.7 אמות. מעיל-צדקה מוסיף, שלכן גם לא ניתן לתרץ את שאלת הגמ' בדף סב, ב "ס"ד הויין", היות שנקבל אורך כולל גדול מ-63 אמות (הנתון המדויק 62.7), ולא 62 אמות כפי שנאמר במשנה. ראה לעיל בהערה 34 את הנימוקים בהם משתמש חוות-יאיר כדי לדחות את הנסיון להסביר שרמי בר חמא מתרץ את שאלת הגמ' הנ"ל, ודבריו הם על בסיס הכבש, בעוד השיפוע הוא 32 אמות.

70. מקום המערכה היה 24 אמות ו-4 טפחים, ואילו המשנה נוקטת את המידה של 24 אמות.

71. מנחות צז, ב: "כיון דלא הוי אמה לא חשיב ליה".

72. תשובת מעיל-צדקה, כח. הוא כותב שיש לדייק רק עד אצבע, ומציין את הדיוק היתר שבדברי רמי בר חמא עד שליש אצבע, שלפי פירושו שליש זה נמדד באצבע קטנה, בגלל ההשלכה של הכפל ב-9.

הרמב"ם בפרושו למשנה, ערובין ב,ה, כדי להוכיח שהחישובים הם קירוב בלבד, ואינם מדויקים. אולם הרמב"ם שם מתייחס להוצאת שורש ריבועי ממספר שאין לו שורש, ולכן הוא כתב שם שהחישוב מקורב. ומכאן דוקא ראייה, שכאשר ניתן לחשב במדויק, יש לעשות כן. מאידך, תוספות יו"ט בעירובין ה,ד אינו מדקדק בכך שהמכפלה 3×9 לגבי מידות המזבח היא 27 ולא 30, ורואה את התוצאה 30 כקירוב מספיק. ואילו חשק-שלמה בעירובין יד,א כתב, שבדבר מועט "לא דייקנן כלל", וזו הוכחת הגמרא שם מים של שלמה. העיסוק בחישובים שונים במידות המזבח והכבש ע"י המפרשים מראה, שהם השתדלו לחשב במדויק, עד כמה שידם הגיעה, את המידות המדויקות, כשמאידך, בדברי חז"ל, במשנה ובגמרא, הנתונים הינם מעוגלים עד קרוב לאמה.

בתשובות שנתנו לשאלות הנ"ל על מימדי הכבש אנו מוצאים כמה גישות עקריות:

א. רמי בר חמא נותן את יחס בסיס הכבש לגובהו. לכן, אורך שיפוע הכבש יחושב לפי כללי הגאומטריה (ראה לעיל, טבלה 2).

ב. דברי רמי בר חמא מוסבים אמנם על יחס אורך השיפוע לגובה הכבש, אך המידה של 32 אמות אינה כל אורכו של הכבש:

1. החלק המשופע היה 32 אמות, ובהמשכו היה חלק ישר, בגובה המזבח.

2. היה חלק נוסף למרגלות הכבש, שלא נכלל בשיפוע.

3. 32 אמות היה אורך שיפוע הכבש עד הרווח שבינו ובין המזבח. המרחק ממרגלות הכבש ועד המזבח היה גדול יותר מכפי שמתקבל מהחישוב הגאומטרי.

נבאר עתה את התשובות השונות.

א. דברי רמי בר חמא נותנים את יחס הבסיס לגובה

לפי הסבר זה אורך השיפוע מתקבל מהחישוב עפ"י הגובה והבסיס. גובהו המדויק של הכבש הוא $8\frac{5}{6}$ אמות. אורך בסיסו, לפי הנתון המעוגל הוא 32 אמות. ולכן אורך השיפוע הוא 30.76 אמות. לפי חישוב מדויק יותר של אורך הבסיס $73 - 31\frac{5}{6}$ לפי שיטת רש"י, $31\frac{4}{6}$ לפי הרמב"ם, ואשר כולל את הרווח שבין הכבש והמזבח, נקבל כי אורך השיפוע 33.036 אמות לרש"י, ו-32.876 אמות לרמב"ם (ראה טבלה 2 לעיל). הסבר זה בדברי רמי בר חמא ניתן ע"י ברכת-הזבח; בעל חוות-יאיר בחוט השני סוף סי' צו ובחוות-יאיר סי' קעג מקבל את תרוץ ברכת-הזבח; חנוכת-הבית לר' משה חפץ בפירושו למידות; ⁷⁴ הגר"א בפירוש המשנה; רש"י בגמרא בזבחים. תשובת מעיל צדקה, סי' כח, ^[74] מסביר שפירוש המלה "בזכרותן" הוא בבסיסו, מכיון שהוא נוקט כשיטת הרמב"ם, שהאורך מקצהו הדרומי של בסיס הכבש ועד המזבח $31\frac{4}{6}$ אמות, והוא גם מוסיף טפח לרווח בין הכבש והמזבח. הרי שעפ"י הגובה $31\frac{5}{6}$, נקבל אורך שיפוע 32.7151 אמות. חישוב זה מתאים לגירסת רבותיו של רש"י בדברי רמי בר חמא.⁷⁵

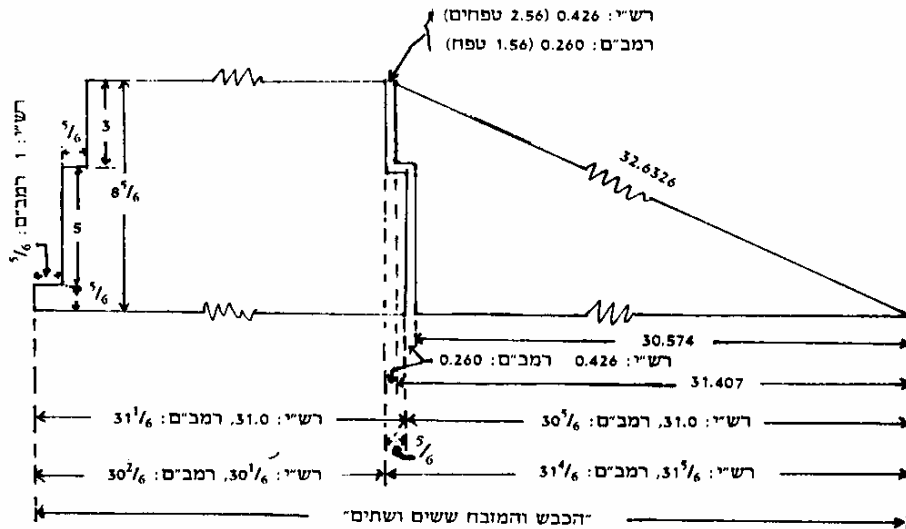
73. המפרשים השונים נקטו בפירושים אורך בסיס של 32 אמות, ולא חשו לדקדק יותר בזה.

74. את השאלות הנ"ל, על חישוב אורך הכבש, הוא מפנה לכן למפרשים הסוברים שדברי רמי בר חמא מוסבים על שיפוע הכבש.

[74* ר' עקיבא איגר (זבחים סג,א) מפנה למעיל צדקה וכנראה סובר כמוהו.]

75. חלוקת האורך ב-9 נותנת יחס 3.635 אמות, וההפרש מול גירסת רבותיו של רש"י, שלפיה היחס 3.6389, הוא מיזערי - 0.0039 אמות, שהם 0.09 אצבע. גם לפי חישוב מדויק יותר - חלוקה ב- $8\frac{5}{6}$ - נקבל יחס 3.7036, הפרש פעוט - 0.0647 אמות, שהם 1.55 אצבע. הוא חילק ב-9 לפשטות החישוב. ההפרש מזערי ביותר לפי פירושו, כי בגירסה "ואצבע ושליש בזוטרטא", המלה 'בזוטרטא' מוסבת לשיטתו רק על שליש האצבע, שהיא

לפי גישתו של מעיל-צדקה, שיש לנכות את הרווח שבין הכבש והמזבח, נוכל לחשב במדויק את הרווח, ע"י שימוש ביחס של בסיס הכבש לגובהו, עפ"י גירסת רש"י. האורך שתופס היטל הכבש בשטח העזרה, כולל הרווח, הוא $31\frac{5}{6}$ אמות לרש"י, $31\frac{4}{6}$ אמות לרמב"ם. האורך הממשי של היטל הכבש, המחושב לפי היחס של רמי בר חמא, הוא 31.407 אמות ($8\frac{5}{6} \times 3.5555$). ההפרש בין שני הנתונים הוא הרווח, שהוא לפי רש"י 0.426 אמה, שהם 2.56 טפחים, ולרמב"ם 1.56 טפח. אורך שיפוע הכבש - לפי משפט פיתגורס, הוא 32.626 אמות. לא ניתן להסביר בדרך דומה לפי גירסת רבותיו של רש"י, מכיון שאז נקבל תוצאה לפיה בסיס הכבש גדול מהאורך שהוא תופס בעזרה. לפי מהר"ם מרוטנבורג נקבל 32 אמות, ולפי הגירסה הרגילה - 32.14 אמות ($8\frac{5}{6} \times 3.639$) בעוד הכבש תופס בעזרה $31\frac{5}{6}$ אמות לרש"י, $31\frac{4}{6}$ אמות לרמב"ם.

איור 6: מידות הכבש והמזבח לפי שיטת מעיל-צדקה, עפ"י גירסת רש"י ויחס בסיס הכבש לגובהו.

חתך צפון-דרום במרכז המזבח.

קונטרס מידות-המזבח, שנדפס בסוף ספר צורת-הבית של תלמי, דוחה הסבר זה,

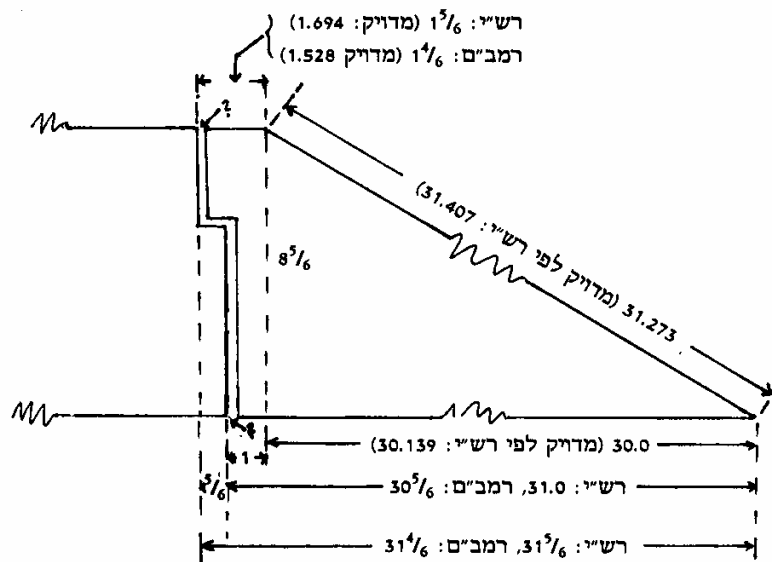
באצבע קטנה, שבה יש שש אצבעות בטפח. לפי הסבר זה היחס בדברי רבותיו של רש"י יהיה 3.6343 , והוא קרוב מאוד ליחס הני"ל (3.635 הנ"ל (ההפרש 0.017 אצבע). לשיטת מעיל-צדקה נוכל לומר שהאורך 32 אמות הוא אורך מעוגל של הבסיס (כלפי מעלה), או עיגול כלפי מטה של השיפוע, כשם שבמידות המזבח העיגול הוא כלפי מטה.

מכיון שגם במדידה של כבשים אחרים, או שיפועים במקומות אחרים בש"ס, אין מודדים את הבסיס, אלא את השיפוע. לשון הירושלמי "כמתלקט וכו'" מסייעת לדעה זו, מכיון שגם בעירובין מדידת "תל המתלקט" היא מדידה של אורך השיפוע ולא של הבסיס. אולם, רבנו יהונתן בעירובין על הסוגיה בדף נח,ב (דפי הרי"ף יז,א, ד"ה פסקא ל"ש) כותב, שאין ללמוד את "הר המתלקט" מ"כבש המזבח, שאינו מודד המדרון אלא המישור."⁷⁶ כלומר, הנתונים על אורך הכבש הם של בסיסו ולא שיפועו, ולכן נוכל לומר שהיחס שבדברי רמי בר חמא נסב אף הוא על הבסיס.

ב. אורך הכבש גדול מ-32 אמות אך חלקו המשופע 32 אמות

1. חלק מהכבש היה אופקי

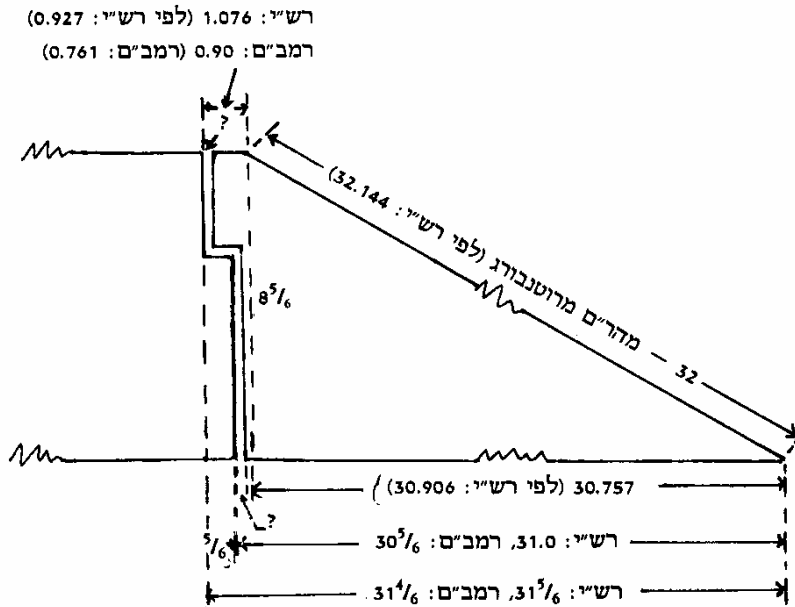
הסבר זה ניתן בפנים-מאירות. הוא מסביר, שכנגד 30 אמות הבסיס היה שיפוע של 32 אמות, והיו עוד שתי אמות אופקיות, אלו הן שתי האמות החופפות את מקום היסוד ואת הסובב של המזבח. הצורך בשטח אופקי הוא כדי שלכהן הזורק את האיברים למזבח יהיה נוח לזרוק. בדרך זו נקט גם מעשי-למלך, ובעקבותיו בית-המידות. כך כתב גם חמדת-דניאל. לפי החישובים דלעיל, לחלק הבסיס שאורכו 30 אמה וגובהו $8\frac{5}{6}$ אמה, היה שיפוע שאורכו 31.273 אמות. היתרה האופקית קטנה משתי אמות - $1\frac{5}{6}$ אמה לרש"י ו- $1\frac{4}{6}$ אמה לרמב"ם - ולמעשה מעט פחות בגלל הרווח שבין הכבש והמזבח. לפי הסבר זה יחס השיפוע לגובה הוא 3.54, שהוא בקירוב היחס בגירסת רש"י (3.55). אם נערוך חישוב מדויק לפי היחס בגירסת רש"י (3.555), נקבל אורך שיפוע של 31.407 אמות ($3.555 \times 8\frac{5}{6}$); אורך הבסיס לפי משפט פיתגורס 30.139 אמות; והחלק המישורי בראש הכבש, 1.694 אמה לרש"י, 1.528 אמה לרמב"ם. נתון זה כולל את הרווח.

איור 7: מבנה הכבש ומידותיו לפי שיטת פנים-מאירות. אפשרות א' - לפי גירסת רש"י.

76. כך לפי דפוס סביוניטה שיד. ראה גם בראש-אפרים, יז, שכתב שהתיקון ברבנו יהונתן "מראש המזבח"

מאידך, אם נמדוד שיפוע של 32 אמות, אורך הבסיס, שהוא היטל שיפוע זה, יהיה 30.757 אמות, והיתרה האופקית תהיה 1.076 אמה לרש"י, ו-0.9 אמה לרמב"ם. ביתרה זו כלול גם הרווח שבין הכבש והמזבח. יחס השיפוע לגובה הוא 3.623, והוא היחס שבגרסת רבותיו של רש"י, לפי מהר"ם מרוטנבורג. חישוב לפי היחס הרגיל בדברי רבותיו של רש"י (3.639) יתן אורך שיפוע של 32.144 אמות, אורך בסיס 30.906 אמות, ואורך החלק המישורי בראש הכבש, 0.927 אמה לרש"י, 0.761 אמה לרמב"ם (כולל הרווח).

איור 8: מבנה הכבש ומידותיו לפי שיטת פנים-מאירות.

אפשרות ב – לפי גרסת רבותיו של רש"י, לפי מהר"ם מרוטנבורג ולפי רש"י.

לא ניתן להסביר לפי שיטת פנים-מאירות גם לשיטות הסוברות שהיחס שנותן רמי בר חמא הוא יחס הבסיס לגובה, מכיון שקצה 32 אמות השיפוע נמוך מגובה המזבח, ותיווצר מדרגה של כטפח בעלייה למזבח (ראה עוד להלן - 3 - על ההסבר לשיטת רבנו חיים).

במקום "מכבש המזבח", נעשה ע"י דרך-תמים, וצ"ל "מכבש". גם תויו"ט בעירובין ה,ד כתב, שאין ללמוד מהכבש, כי בכבש הכוונה לבסיסו, ולא לאורך שיפועו. אכן על תויו"ט קשה, כיצד לפי הסברו שם אורך השיפוע הוא 32 אמות, וכך גם אורך הבסיס. כך שואל עליו חוט-השני (לבעל חוות-יאיר) בסוף סי' צז. שאלתו: אם אורך הבסיס 30, הרי האלכסון $31\frac{1}{3}$. ראה גם בהערה 34 לעיל.

2. היה חלק מבסיס הכבש שלא נכלל במידת שיפועו

צאן-קדשים כתב, שבקצה הכבש - במקום בו הוא נשען על הקרקע - "היה כמו בנין יסוד", שלא נכלל במדידת הכבש, אלא במדידת שטח העזרה, אעפ"י שהיה מחובר לכבש וחלק ממנו. תוספת זו היתה אפוא (בלתי להתייחס לרווח בין הכבש והמזבח), כאמה לרש"י, וכ-0.9 אמה לרמב"ם. ראה בטבלה 2 לעיל.

3. הרווח שבין הכבש והמזבח אינו כלול באורך הכבש

הרווח שבין הכבש והמזבח היה גדול ממלוא נימא. בפרק ג הארכנו בדעות השונות על מימדיו. שיטת התוספות היא, שהרווח היה "גדול וניכר", אך אין הם מציינים את מידתו המדויקת. שיטת רבנו חיים היא לפי רב פפא בזבחים סב,ב, שדורש "אור קרקע", ולכן הרווח היה גדול מאמה, שהיא רוחב הסובב. עפ"י החישוב הגאומטרי שבטבלה 2 לעיל, אורך השיפוע גדול מ-33 אמות, למעט שיטת הרמב"ם, לפיה ארכו 32.88 אמות. אורך זה הוא המרחק בין רגלי הכבש לראש המזבח, כולל הרווח שביניהם. בפרט זה דומה שיטה זו להסבר שניתן לעיל, שאכן יש לחשב את אורך הכבש לפי כללי הגאומטריה.

לשיטת התוספות, שהרווח היה "גדול וניכר", ברור שהוא קטן מאמה (שהיא שיטת רבנו חיים), ולכן עדיין אורך הכבש גדול מ-32 אמות. לשיטת רש"י לא נוכל לומר שהנתון שבמשנה - 32 אמות - הוא נתון מעוגל כלפי מטה, מכיון שרש"י מצייין מידה מדויקת של 32 אמות.⁷⁷ נוכל להסביר בדרך זו רק לשיטת הרמב"ם: אורכו המדויק של שיפוע הכבש, הכולל רווח, הוא 32.88 אמות. בפרק ג/7 הראינו שלשיטת הרמב"ם הרווח היה גדול ממלוא נימא, אך אין הרמב"ם מצייין את גודלו. הנתון 32 אמות הוא אפוא נתון "מעוגל" כלפי מטה. "מידות המזבח" מסביר כך את הרמב"ם, גם מבלי להתייחס לגודל הרווח.⁷⁸ כך כתב גם מרכבת-המשנה בקונטרס ברכות-בחשבון (גם מבלי להתייחס כלל לשאלת הרווח). בתשובת מעיל-צדקה, סי' כח, כתב עפ"י שיטת הרמב"ם לגבי אורך הכבש, שהיה רווח לפחות בגודל טפח, בין הכבש והמזבח, ולכן אורך שיפוע הכבש היה 32.715 אמות.⁷⁹ אולם תוצאה זו תתן יחס של שיפוע הכבש לגובהו של $3.704 (8^{5/6} : 32.715)$, שהוא גבוה מכל יחס שחושב לעיל עפ"י אחת מהגרסאות. לכן, הסבר לפי שיטת הרמב"ם ועפ"י שיטת התוספות על מימדי הרווח אינו מתיישב עם הגרסאות הנ"ל בדברי רמי בר חמא, אלא רק אם נסבור שהוא נותן את יחס הבסיס לגובה, וכפי שהראינו לעיל, התוצאה שונה במקצת מזו שנותן מעיל-צדקה.

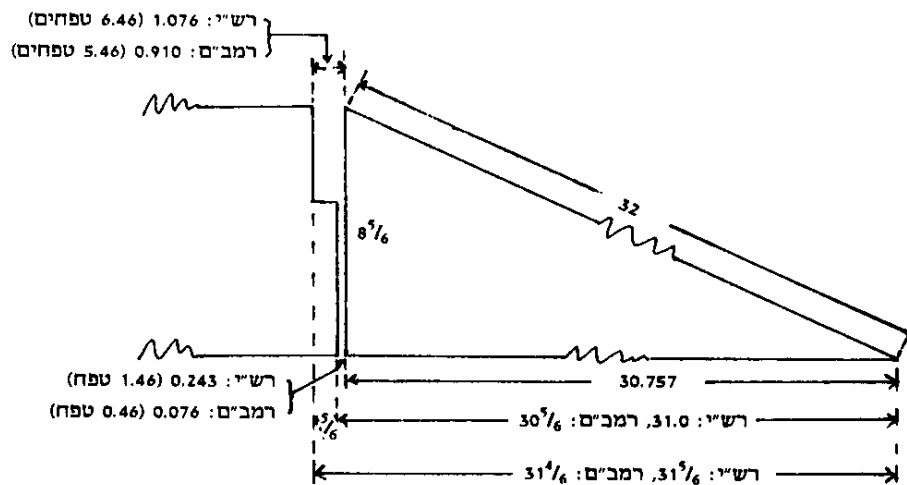
ההסבר לפי שיטת רבנו חיים: נוכל להסביר את שיטת רש"י והרמב"ם, אם נסבור

77. ראה לעיל הערה 57. אולם, ראה גם להלן ובהערה 81 את שיטת מידות המזבח בהסבר רש"י בהסתמך על רווח של כחצי טפח ועיגול כלפי מטה באורך הכבש של 0.1538 אמות, שהם 0.92 טפח. חישוב הרווח המתקבל מהנתונים המדויקים מעיד על רווח גדול מאמת הסובב (חמשה טפחים) - שיטת רבנו חיים, ראה להלן.

78. הוא כותב שרמי בר חמא סובר כרב פפא, אך הרמב"ם לא פוסק כמוהם, אלא הרווח היה קטן מאמה. אורך הכבש קטן מ-33 אמות, ולכן המשנה נקטה במידה של 32 אמות, כשם שבמידות המזבח המשנה עיגלה $2/3$ אמה בראש המזבח, כך בכבש העיגול הוא $5/6$ אמה.

79. זו התוצאה המדויקת לפי שיטתו: שורש של $31.5^2 + (8^{5/6})^2$. המספר 31.5 נתקבל מ- $31.5 - 1/6 = 31.4\bar{1}$. התוצאה שהוא כותב: 32 אמות ו-4 טפחים ואצבע, שהם 32.708 אמות. הרווח לשיטתו היה אנכי, בגלל "אור קרקע", ובמקום זה - בין הכבש והמזבח - לא היה סובב.

לפי דעת רבנו חיים שהרווח היה גדול מאמה, ובהנחה שאורך שיפוע הכבש הוא 32 אמות מדוייקות (לרמב"ם, כאמור לעיל, נוכל להניח עיגול כלפי מטה, אך לא לרש"י). אורך של 32 אמות מתקיים לפי גרסת רבותיו של רש"י בדברי רמי בר חמא לפי מהר"ם מרוטנבורג. בסיס הכבש יחושב לפי השיפוע והגובה, והוא 30.757 אמות. הרווח בין הכבש והמזבח לפי שיטת רש"י הוא לכן 1.076 אמה. כלומר, אמה של חמשה טפחים - כרוחב הסובב, ועוד 1.46 טפח. אורך קרקע מתקיים אפוא ברווח זה של 1.46 טפח שבין הכבש והסובב.⁸⁰ זית-רענן (פרשת פקודי) נוקט בדרך דומה לזאת, ועפ"י דעת הרמב"ם לגבי רוחב היסוד (5 טפחים). הוא הגיע לחישוב, שאורך בסיס הכבש הוא 31 אמות פחות טפח ופחות "משהו". "משהו" זה הוא הרווח שבין הכבש והסובב, והוא לפי החישוב הנ"ל 0.46 טפח (שיטת רש"י פחות טפח). בחישוב מדויק יותר, שנערוך להלן, נראה כי מכיון שלשיטת זית-רענן הרווח היה רק באמצע הכבש (יוסבר להלן), "משהו" הוא כרבע אצבע לשיטת הרמב"ם, וכטפח לרש"י.

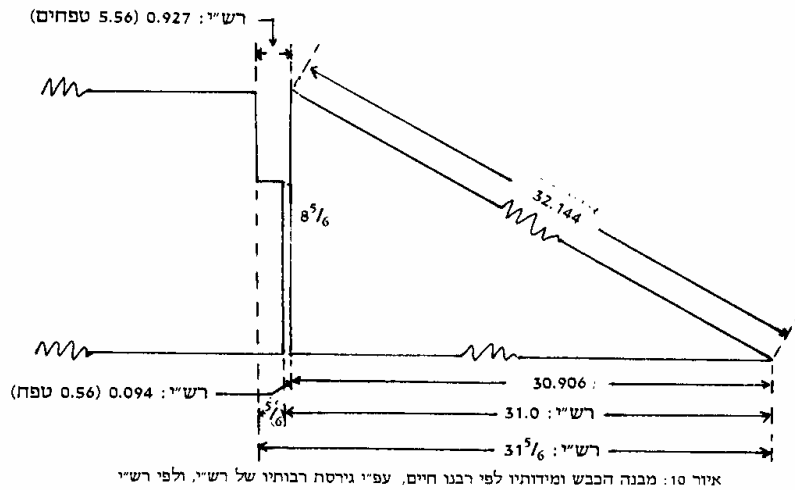
איור 9: מבנה הכבש ומידותיו לפי רבנו חיים.

עפ"י גרסת רבותיו של רש"י ולפי מהר"ם מרוטנבורג

80. אורך השיפוע. בשיטת רש"י הוא 32 אמות מדוייקות (הערה 57 לעיל), ולכן אורך בסיס הכבש הוא 30.7567 אמות [שורש של $(8\frac{5}{6})^2 - 32^2$], והמרחק עד לסובב הוא 0.2433 אמות [$30.7567 - 31\frac{5}{6}$], שהם 1.46 טפחים. עומק-הלכה כתב, שאי אפשר להסביר את שאלת אורך הכבש עפ"י הרווח שבין הכבש והמזבח, מכיון שהוא יצא מהנחה ש-30 האמות של בסיס הכבש נמדדות ללא הרווח. לכן שאלתו על חישוב אורך הכבש - 32 אמות מול גובה 9 אמות ואורך בסיס 30 אמות - למרות הרווח לפי הסברנו, הרווח כלול במידות הכבש והמזבח בשטח העזרה, ולפי החישוב הנ"ל מיושבת שיטת רש"י.

קונטרס מידות-המזבח, שבסוף הספר צורת-הבית של תויו"ט, כותב כי לשיטת רש"י, ועפ"י רב פפא הדורש אויר קרקע (ורמי בר חמא שסובר כמותו), הרווח היה לפחות חצי טפח מעבר לאמת הסובב.⁸¹ בדומה לכך כתב גם בית-המידות, אלא שהוא נקט מידת רווח של אמה וקרוב לשליש, שהם אמה ושני טפחים. החישוב המדויק כנ"ל לשיטת רש"י הוא טפח וחצי מעבר לאמת הסובב; ואילו לפי זית-רענן ובית-המידות, שהרווח היה באמצע הכבש, הרווח לשיטת רש"י הוא כטפח.

לפי קונטרס מידות-המזבח הנ"ל, אורך בסיס הכבש 30 אמות ו-5.5 טפחים, ואורך שיפועו - 32.15 אמות. מידה זו קרובה לתוצאה שתתקבל לפי גרסת רבותיו של רש"י בדברי רמי בר חמא - יחס השיפוע לגובה: 3.639. אורך שיפוע הכבש הוא 32.144 אמות, הבסיס 30.906 אמות (30 אמות ו-5.4 טפחים), והרווח בין הכבש והסובב לשיטת רש"י ברוחב אמת היסוד - 0.56 טפח.⁸² לא ניתן להסביר לפי גירסה זו אם נחשב את רוחב היסוד כרמב"ם, כי אז נקבל רווח של 4.56 טפחים,⁸³ שהם פחות מאמת הסובב. שיטת הרמב"ם לגבי רוחב אמת היסוד יכולה להיות מיושבת לפי רבנו חיים, רק אם אורך שיפוע הכבש הוא 32 אמות מדויקות, וזאת נקבל רק לפי שיטת מהר"ם מרוטנבורג בגירסת רבותיו של רש"י. ניתן להוכיח, כי לשיטת רבנו חיים עפ"י הרמב"ם, אורך שיפוע הכבש אינו יכול להיות גדול מ-32.07 אמות.⁸⁴

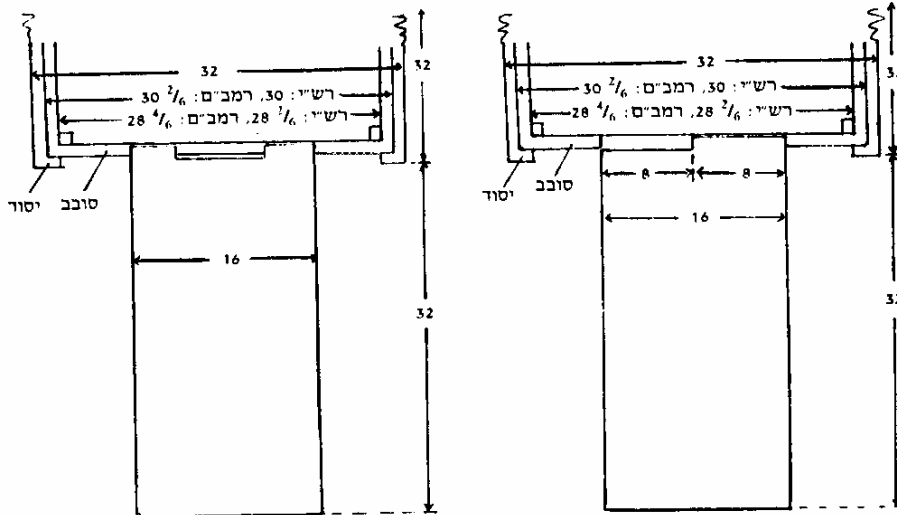
81. אורך בסיס הכבש היה לכן 30 אמות ו-5.5 טפחים. נקבל אמנם שיפוע גדול מ-32 אמות - 32.1538 אמות. תוספת האורך היא 0.92 טפח, אך הוא כותב שאין להקפיד אם השיפוע יגדל בכחצי טפח (הנתון המדויק הוא, כאמור, 0.9 טפח). הוא מסתמך על הרמב"ם ותויו"ט בעירובין פ"ב, "כי הטבע מאלו החשבונות הכל בקירוב". ראה מה שכתבנו על כך לעיל.

82. שיפוע הכבש: $32.144 = 8\frac{5}{6} \times 3.639$, הוא השורש של $(8\frac{5}{6})^2 - 32.14^2$; הרווח לשיטת רש"י - באמות: $31\frac{5}{6} - 30.906 = 0.927$; בטפחים: $5.56 = 0.927 \times 6$ שהם אמת הסובב (5 טפחים) ועוד 0.56 טפח.

83. באמות: $31\frac{4}{6} - 30.906 = 0.761$; בטפחים: $4.56 = 0.761 \times 6$.

84. אורך מקסימלי של יסוד הכבש: $30\frac{5}{6} = 31\frac{4}{6} - \frac{5}{6}$; אורך השיפוע הוא השורש של $(8\frac{5}{6})^2 + (30\frac{5}{6})^2$, דהיינו 32.07. כאשר אורך השיפוע גדול מ-32.07 אמות, הרווח יהיה קטן מאמת הסובב.

חלק מהדעות דלעיל סוברות שהרווח הגדול מאמה היה בכל רוחב הכבש.⁸⁵ אולם יש דעות שרווח גדול כזה היה רק בחלק מרוחבו: רווח במחצית המערבית של הכבש - ריעביץ בהסבר שיטת הרמב"ם (הלי בית הבחירה ב,ג), ותפארת-ישראל (צורת-המזבח אות טז) - ראה לעיל פרק ג/5; רווח באמצע הכבש - זית-רענן הנ"ל ובית-המידות. לפי דעות אלו אורך שיפוע הכבש היה 32 אמות עד לרווח, ובחלקו האחר אורכו היה גדול יותר, כפי שמתקבל מהחישוב הגאומטרי.

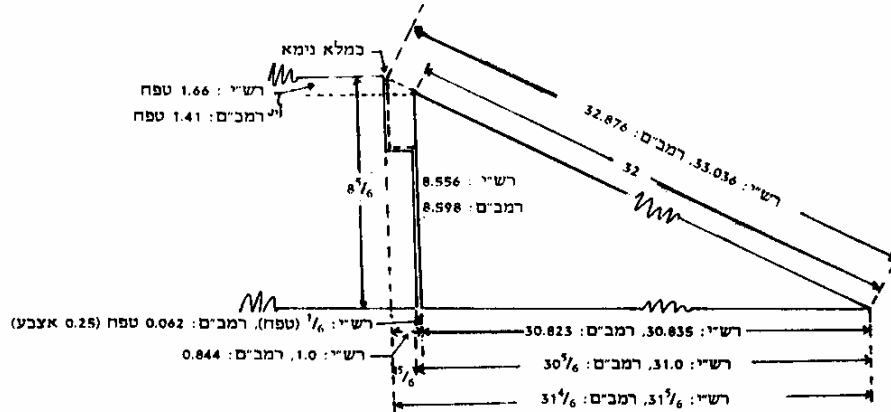
איור 12: הכבש והמזבח, מבט על לשיטת זית רענן

איור 11: הכבש והמזבח, מבט על לפי הסבר ריעביץ בשיטת הרמב"ם ותפארת-ישראל

לדעות אלו זווית השיפוע, וממילא גם יחס השיפוע לגובה, אחידים לכל מלוא אורכו של הכבש, גם בחלקים הארוכים מ-32 אמות. חישוב הרווח שבין הכבש למזבח יהיה שונה מהמחושב לעיל, מכיון שזווית השיפוע משתנה, ואף תיווצר מדרגה בעלייה למזבח, כדלקמן: האורך המלא של שיפוע הכבש (מבלי להפחית כמלוא נימא) הוא לשיטת רש"י 33.036 אמות, ולשיטת הרמב"ם 32.876 אמות (ראה טבלה 2 לעיל). ממילא היחס בין שיפוע הכבש לבין גובהו לא יתאים, לא לגרסת רבותיו של רש"י ולא לגרסת רש"י (ראה טבלה 2 לעיל). גובה הכבש בקצהו כגובה המזבח - $8\frac{5}{6}$ אמות. בקצה 32 האמות, בצד

85. ראה בפרק ג, ובהערה 35.

הרווח, גובהו נמוך יותר: 8.56 אמות לרשיי, 8.60 אמות לרמב"ם.⁸⁶ הפרש הגובה מול ראש המזבח ($8\frac{5}{6}$) הוא לרשיי 0.277 אמה, שהם 1.66 טפח, ולרמב"ם 0.235 אמה, שהם 1.41 טפח. בהתאם לכך, קטע הבסיס המתייחס ל-32 אמות השיפוע הוא 30.835 אמות לרשיי, 30.823 אמות לרמב"ם.⁸⁷ הרווח לרשיי יהיה לכן אמה בת חמשה טפחים (כרוחב הסובב) וטפח, ולרמב"ם 0.062 טפח, שהם 0.25 אצבע.⁸⁸ הרווח בשיעור "משהו" שנקט זית-רענן לפי הרמב"ם הוא אכן קטן מאד - כרבע אצבע. לחישוב זה ראה עוד במאמרו של ג' אינגבר בתחומין ג עמ' 452-457.

איור 13: מבנה הכבש ומדותיו לפי רבנו חיים, לפי זית רענן ויעביץ בשיטת הרמב"ם, חתך דרך מקום הרווח. (ליעביץ לא היה סובב במקום הרווח)

הסברים אלו, הקובעים רווח גדול מאמה בכל רוחב הכבש או בחלקו, קשים, מכיון שהם מזקיקים את העולה למזבח והיורד ממנו לפסוע פסיעה גסה, או לדלג על רווח כה גדול, ואלו אסורים (ראה לעיל 1). ראה במשנה, יומא ד, ה; זבחים ו, ג; תוספתא, שם ז, ג: הכהנים עלו למזבח בצדו המזרחי של הכבש, וירדו בצדו המערבי; ואילו הכהן הגדול ביום הכפורים עלה באמצע⁸⁹ (לר' יהודה: בכל יום). לניסוך המים והיין (ולעתים גם לעולת העוף) העלייה היתה במערב הכבש. לכן, רווח גדול מאמה, בין אם הוא באמצע

86. לרשיי: $32.876 \times 8\frac{5}{6} = 8.598$; לרמב"ם: $32 : 33.036 \times 8\frac{5}{6} = 8.556$.

87. לרשיי: שורש של $32^2 - 8.556^2$ הוא 30.835; לרמב"ם: שורש של $32^2 - 8.598^2$ הוא 30.823.

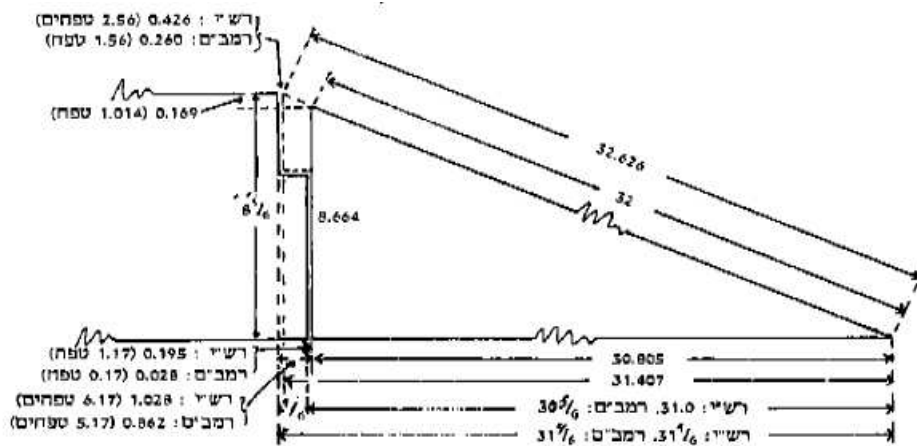
88. לרשיי: $31\frac{5}{6} - 30.83 = 1.0$ ובטפחים: $0.6 \times 31\frac{5}{6} - 30.823 = 0.8437$; לרמב"ם: $31\frac{4}{6} - 30.823 = 0.8437 \times 6 = 5.062$.

התוספת מעבר לאמת הסובב - 0.062 אמה, ובמונחי אצבע: $0.062 \times 4 = 0.25$.

89. שיטת הרמב"ם: ביום הכפורים, הכהנים שליוו את הכהן הגדול עלו וירדו באמצע. ראה גרסתו ופירושו למשנה ביומא, וכן הגרסה במשנה שבירושלמי, ובבלי יומא מה, א; וראה בהל' עבודת יוה"כ ב, ה.

הכבש ובין אם הוא בצדו המזרחי או המערבי, יחייב פגיעה גסה או דילוג. בנוסף לכך, חישובינו לעיל מראים, כי לדעות לפיהן הרווח היה רק בחלקו של הכבש, וחלקו האחר נמשך עד לראש המזבח, נוצר הפרש גובה בין קצה הכבש שליד הרווח ובין ראש המזבח. ההפרש הוא 1.66 טפח לרשיי, ו-1.4 טפח לרמב"ם. כאשר עולים למזבח במקום זה, עולים במעלה ועוברים על "ולא תעלה במעלות על מזבחי" (שמות כ, כג). רשיי דחה את גרסת רבותיו בגלל מעלה שגובהה 1.2 טפח בעליה למזבח (ראה לעיל, סעיף 4), וודאי שלא יוכל לקבל פירוש שיצור מדרגה גבוהה מזו. כפי שהראינו לעיל, הסבר זה של רווח רק בחלק מהכבש גורם ליחס בין שיפוע הכבש לגובהו שאינו זהה או דומה לאף אחת מהגירסאות בדברי רמי בר חמא.

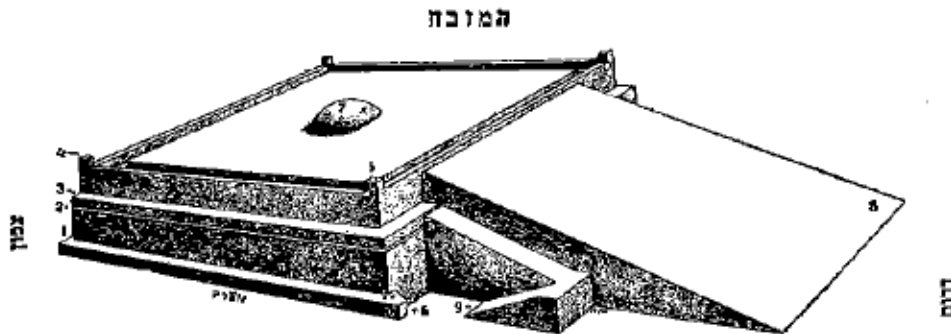
ההסברים דלעיל ניתנו עפ"י גירסת רבותיו של רשיי בדברי רמי בר חמא. אם ננסה להסביר באותה דרך לפי גירסת רשיי, שלפיה יחס השיפוע לכבש הוא 3.5555, נקבל כי הרווח שבין הכבש והמזבח לפי דעת רבנו חיים, הוא כפול מרוחב הסובב - לשיטת רשיי 1.694 אמה, שהם 10.2 טפחים; ו-9.2 טפחים לשיטת הרמב"ם.⁹⁰ רווח כה גדול לא יתכן כי הוא מאלץ את הכהן לדלג כדי לעלות למזבח, והדילוג אסור כפי שהובא לעיל.

איור 14: ממנה הכבש והמזבח לפי רבנו חיים, עפ"י יחס בטיס הכבש לגובהו לפי גרסת רשיי, לפי זית רענן דיעביץ בשיטת הרמב"ם. חתך וריך מקום הרווח. (ליעביץ לא היה טובב במקום הרווח)

90. אורך השיפוע 31.407 אמות ($8\frac{5}{6} \times 3.5555$); הבסיס 30.139 אמות - שורש של $(8\frac{5}{6})^2 - 31.407^2$. הרווח בין הכבש והמזבח לפי שיטת רשיי: 1.694 אמה ($30.139 - 31\frac{5}{6}$), שהם 10.16 טפחים (1.694×6). לרמב"ם: 1.527 אמה ($30.139 - 31\frac{4}{6}$) שהם 9.16 טפחים (1.527×6).

לדעה כי דברי רמי בר חמא נותנים את יחס הבסיס לגובה, הראינו לעיל, כי ניתן להסביר את מיבנה הכבש רק לפי גירסת רש"י, ולא לפי גירסת רבותיו, והרווח המתקבל קטן מאמה - כלומר, כשיטת התוספות ולא כרבנו חיים. ההסבר לשיטת רבנו חיים יוכל להיות רק אם נסבור כריעב"ץ בשיטת הרמב"ם, או כזית-רענן, שהרווח הגדול היה רק בחלק מהכבש. הרווח שמתקבל הוא 1.028 אמה לרש"י, שהם 6.17 טפחים, כלומר: אמת הסובב ועוד 1.17 טפח. לשיטת הרמב"ם הרווח קטן בטפח - אמת הסובב ועוד 0.17 טפח.⁹¹ הרווח בין קצהו הארוך של הכבש ובין המזבח הוא כפי שחושב לעיל לשיטה זו - 2.56 טפחים לרש"י, 1.56 טפח לרמב"ם⁹² גם בהסבר זה קשה השאלה על המדרגה שתיווצר בעלייה למזבח, שגובהה כטפח, כנגד האיסור לעלות במעלות למזבח.

1. היסוד.
2. חוט המיקרא.
3. הטובב.
4. קירות המזבח.
5. שני הנקבים בקרן ודומית מערבית שליש מנטיחן הנסכים ייורדים לשיחין.
6. השיחין.
7. התפוח באמצע המזבח שהוא מקום המערכה הולה.
8. הכבש.
9. כבש קטן שמשם יורדים מהסוכה.

ציור זה הוא מתוך החוברת "משפט הקרבנות" של י"ח בלומנטל

91. אורך היטל חלקו הארוך של הכבש: 31.407 אמות ($8\frac{5}{6} \times 3.5555$); השיפוע בחלק זה 32.626 אמות - $(8\frac{5}{6})^2 + 31.407^2$. קצה 32 אמות הוא בגובה 8.664 אמות: $32 \times 8\frac{5}{6} = 32.626$; אורך הבסיס לקטע זה של הכבש 30.805 אמות: שורש של $32^2 - 8.664^2$. הרווח הגדול: לרש"י: $30.805 - 31\frac{5}{6} = 1.028$, ובטפחים: $1.028 \times 6 = 6.17$. לרמב"ם: $30.805 - 31\frac{4}{6} = 0.862$, ובטפחים: $0.862 \times 6 = 5.17$.

92. לרש"י: $31\frac{5}{6} - 31.407 = 0.426$, ובטפחים: $0.426 \times 6 = 2.56$. לרמב"ם: $31\frac{4}{6} - 31.407 = 0.620$, ובטפחים: $0.620 \times 6 = 3.72$.